

Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура

/ україномовний варіант
українсько-угорського видання /

УДК 94 (477. 87) «1919 / 2009»
ББК Т 3 (4 Укр – 4 Зак) 63

Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М.Вегеша, Ч.Фединець; [Редколег. Ю.Остапець, Р.Офіцинський, Л.Сорко, М.Токар, С.Черничко; Відп. за вип. М.Токар]. – Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. – 720 с.

У пропонованому виданні системно висвітлюються взаємопов'язані проблеми історичного розвитку Закарпаття в ХХ – на початку ХХІ століття. Для детального ознайомлення подаються матеріали історико-політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього життя закарпатців. Автори акцентують увагу на взаємній історичній спадщині українського та угорського місцевого населення краю, а також їхнього сучасного співіснування. Читачам пропонується україномовний варіант першого в історії регіону двомовного (українсько-угорського) масштабного видавничого проекту.

Посібник, виходить у світ за сприяння Благодійного фонду «Розвитку угорськомовної освіти Закарпаття» (Україна), Інституту етнонаціональних досліджень Угорської академії наук (Угорщина), Міністерства освіти і культури (Угорщина), Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики Ужгородського національного університету (Україна), Фонду «Рідний край» (Угорщина), уродженця краю Шандора Вайса і стане в нагоді всім, хто цікавиться сторінками історії Закарпаття.

Керівники редакційної колегії:

ВЕГЕШ Микола, доктор історичних наук,
ФЕДИНЕЦЬ Чілла, доктор філософії

Члени редакційної колегії:

ОСТАПЕЦЬ Юрій, кандидат політичних наук,
ОФЩИНСЬКИЙ Роман, доктор історичних наук,
СОРКО Ласло, кандидат історичних наук,
ТОКАР Маріан, кандидат історичних наук,
ЧЕРНИЧКО Степан, кандидат філологічних наук

Рецензенти:

АБЛЮНЦІ Балаж, доктор філософії (Університет ім. Л. Етвеша, Будапешт),
ДЬАНИ Габор, доктор Угорської академії наук, член-кореспондент Угорської академії наук
(Інститут історії Угорської академії наук, Будапешт),
КОРОЛЬ Іван, доктор історичних наук (Закарпатський державний університет, Ужгород),
МАРЧУК Василь, доктор історичних наук (Прикарпатський національний університет
імені В. Стефаніка, Івано-Франківськ),
ТОВТ Михайло, кандидат юридичних наук (Інститут держави і права
імені В. Корецького Національної академії наук України, Київ)

Усі права захищено. За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації посилання на видання обов'язкове.

Відповідальний за випуск: Токар Маріан

Літературний редактор: Кордонєць Олександр

Переклад окремих частин з угорської мови:

Гулачі Євген, Ковтюк Степан, Фединець Чілла, Черничко Степан

Оригінал-макет підготовлено: ПП «Калонда» (Угорщина)

ISBN 978-966-2195-98-9

© Інститут етнонаціональних досліджень Угорської академії наук, Будапешт, 2010

© Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики
Ужгородського національного університету, Ужгород, 2010

8.5. Образотворче та прикладне мистецтво (<i>Чілла Фединець</i>).....	157
Хронологія подій 1914–1939 років (<i>Маріан Токар, Чілла Фединець</i>).....	160
Література.....	172

РОЗДІЛ II. ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ УГОРЩИНИ (1939–1944)

1. Державно-правовий статус Підкарпаття	183
1.1. Пал Телекі та питання самоврядування Підкарпаття (<i>Чілла Фединець</i>)..	183
1.2. Адміністративне управління і депутатський корпус (<i>Чілла Фединець</i>)... 189	
2. Політико-правові зміни	191
2.1. Окупація та анексія Карпатської України (<i>Роман Офіцинський</i>).....	191
2.2. Регентський комісаріат Підкарпатської території (<i>Роман Офіцинський</i>)	198
2.3. Роль Комісії пропозицій (<i>Роман Офіцинський</i>).....	203
2.4. Візити на Підкарпаття керівників високого рангу (<i>Роман Офіцинський</i>)	205
3. Національно-культурна політика	207
3.1. Руські (українці) (<i>Роман Офіцинський</i>)	208
3.2. Німецьке питання (<i>Роман Офіцинський</i>)	211
3.3. Інші національні меншини (<i>Роман Офіцинський</i>)	212
4. Голокост на Підкарпатті	213
4.1. «Єврейські закони» (1938–1942) (<i>Томаш Шторк</i>).....	213
4.2. Депортація в 1941 році (<i>Томаш Шторк</i>)	216
4.3. Гетто і табори смерті (1944) (<i>Томаш Шторк</i>)	217
Хронологія подій 1938–1944 років (<i>Чілла Фединець, Роман Офіцинський</i>)	225
Література	236

РОЗДІЛ III. РАДЯНСЬКЕ ЗАКАРПАТТЯ (1944–1991)

1. Закарпаття у військових операціях. 1944–1945 роки	245
1.1. 4-ий Український фронт і його противник (<i>Роман Офіцинський</i>)	245
1.2. «Ахіллесова п'ята». 1-а угорська армія (<i>Роман Офіцинський</i>)	248
1.3. Східно-Карпатська операція (<i>Роман Офіцинський</i>).....	250
2. Особливості радянського періоду історії Закарпаття	252
2.1. Загальна характеристика радянського періоду в історії Закарпаття (<i>Роман Офіцинський</i>)	252
2.2. Адміністративні зміни (<i>Роман Офіцинський</i>).....	253
2.3. Фіктивні вибори (<i>Роман Офіцинський</i>).....	254
2.4. Номенклатура (<i>Роман Офіцинський</i>).....	255

Від Підкарпаття регент Міклош Горті 1 липня 1939 року довічними членами верхньої палати призначив греко-католицького прелата Олександра Ільницького, голову Центральної Руської Народної Ради Йосифа Камінського та єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії Олександра Стойку, з 1 січня 1943 року із «возз'єднаних Підкарпатських територій» у члени верхньої палати були запрошені Петро Дем'янович, Андрій Крічфалуші-Грабар та Іштван Ганьо.

Для угорського уряду справа управління Підкарпаттям стала проблематичною. Згідно з думкою військового керівництва, «позитивний настрій населення щодо ідеї угорської державності стає неспокійним». Важким тягарем вважались різноманітні контрольні комітети. Однією з найбільших трагедій Підкарпаття була доля євреїв. Частина з них у 1941 році депортували на окуповану німцями глибинну територію України, іншу ж у 1944 році – до Німеччини, на вірну загибель. Етнічна група, значна частина якої вважала себе угорцями, стала жертвою війни.

У період із квітня по жовтень 1944 року Підкарпаття знову стало театром бойових дій.

2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗМІНИ

2.1. Окупація та анексія Карпатської України

Наприкінці 1930-х років Закарпаття (Підкарпатська Русь, Карпатська Україна) як адміністративно-політична одиниця вступило у фазу кризи. Насамперед відбувся двоетапний перехід від державно-правових засад демократії чехословацького зразка до угорського авторитарного типу політичного режиму (в листопаді 1938 і березні 1939 років), а згодом до класичного тоталітаризму в умовах СРСР (із жовтня 1944 року).

Для позначення трагічного фіналу Карпатської України підходять не всі наявні історико-правові терміни, котрими оперують учені (публіцистів до уваги не беремо) у таких випадках: агресія, анексія, інтервенція, окупація.

Окупацією у військовій справі та в міжнародному праві називають тимчасове зайняття збройними силами держави чужої території. Само по собі це не тягне зміну її юридичного статусу. Якраз термін і походить від латинського слова «occupatio» – захоплення. У першій половині ХХ століття режим військової окупації регулювався Гаазькою конвенцією 1907 року.

Протягом чотирьох місяців (15 березня – 7 липня 1939 року) Карпатська Україна перебувала в режимі військової окупації Королівством Угорщина. Окупованою територією управляла Військова адміністрація Підкарпаття (Kárpátaljai katonai közigazgatás).

Окупацію відрізняють від анексії (від латинського «adnectere» – приєднувати) – насильного акта приєднання державою чужої території в односторонньому порядку. За міжнародним правом, анексія – один із видів агресії. Найсвіжішим прикладом анексії у всесвітній історії на момент існування Карпатської України стали

події 13 березня 1938 року, коли Німеччина приєднала Австрію, котра доти була незалежною державою. Цей сумнозвісний аншлюс невдовзі увінчали подвійним (німецько-австрійським) плебісцитом 10 квітня 1938 року.

На відміну від тоталітарної Німеччини, авторитарна Угорщина вирішила не ризикувати інструментами народного волевиявлення ні щодо територіального питання, ні щодо парламентських виборів на анексованих територіях. Обмежились вибірковою кооптацією «заслужених синів Вітчизни» закарпатського походження в угорський парламент. Угорщина провела анексію Карпатської України квазілегітимним способом, який потім не визнали країни антигітлерівської коаліції – творці післявоєнної карти світу, вибравши 1937 року за точку нового геополітичного відліку.

Причому Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) у складі федеративної Чехословацької Республіки (жовтень 1938 – березень 1939) зіткнулася з двома наявними формами агресії. Спочатку з боку Угорщини і Польщі засилялися озброєні банди і диверсійні групи, котрі чинили терор у прикордонні. Чисельність диверсантів вимірювалася кількома сотнями осіб, а терористичних актів, у тому числі вбивств – десятками. Зрозуміло, йдеться про опосередковану агресію. Далі чехословацька влада представлена урядом Карпатської України опинилася віч-на-віч із масованим вторгненням збройних сил Угорщини (14–15 березня 1939 року). У результаті чого Карпатська Україна була до 18 березня 1939 року повністю окупована угорськими військами, а до 7 липня 1939 року де-юре і де-факто анексована.

Невдовзі, у вересні 1939 року Угорщина ухилилася від акту співучасті в агресії проти союзної Польщі, не надавши свою територію (Підкарпатську) в розпорядження Німеччини. Угорщина і Польща доти успішно реалізували спільний агресивний проект, спрямований проти територіальної цілісності Чехословаччини. Він привів до встановлення угорсько-польського державного кордону, котрий уже на самому порозі Другої світової війни несподівано став угорсько-радянським.

На світанку 15 березня у Берліні президент і міністр закордонних справ Чехословацької Республіки підписали документ про перехід Чехії та Моравії під протекторат Німеччини. О шостій ранку німецькі війська почали їх окупацію. Угорські війська пішли в наступ на Карпатську Україну. О 12.30 Угорщина через міністра закордонних справ Іштвана Чакі відправила у Хуст ультиматум про передачу влади. Хоч відповіді потрібно до 20.00, А. Волошин відповів телеграмою о 16.50. У ній повідомлялося, що уряд незалежної Карпатської України відправив у Будапешт делегацію в складі трьох осіб для переговорів і просив до їх завершення зупинити бойові дії. О 18.05 угорський уряд відповів, що зустріне гостинно делегацію, проте окупацію технічно зупинити неможливо.

Наступ на Карпатську Україну проходив у несприятливих погодних умовах. Справа в тому, що у середу 15 березня 1939 року стояла погана сніжна погода, котра протрималася до суботи 18 березня – останнього дня окупації. Одночасно зі вступом німецьких військ у Прагу, 15 березня 1939 року угорська армія в трьох напрямках перейшла чехословацький кордон і захопила більше ста населених пунктів Карпатської України. Услід за проголошенням незалежності Словаччиною – однієї з автономних земель, такий же акт прийняв повноважний крайовий парламент – Сойм Карпатської України. Іншими словами, незалежна Карпатська Україна виникла на уламках федеративної Чехословаччини як цілком законмірне

намагання захистити національні інтереси в умовах державно-правового вакууму та агресії з боку Угорщини.

Наступного дня, 16 березня, після обіду було зайнято столицю автономного краю, проголошеної незалежною державою, – місто Хуст, а у районі Верецького перевалу угорські війська досягли польського кордону. 17 березня вони ввійшли в Ясіня та взяли під контроль Ужоцький перевал. Завершення окупації Карпатської України припало на 18 березня 1939 року. Про це того ж дня о 23 годині телеграфом повідомили в Будапешт. Підготовкою і ходом військової операції безпосередньо командував начальник Ужгородського гарнізону полковник Олойош Белді під зверхністю командуючого VII угорською армією (м. Кошіце) генерал-лейтенанта Ференца Сомботгелі. Угорський натиск стримували чехословацькі прикордонники і дивізія піхотинців, які діяли згідно евакуаційного плану. Так, з Олойошем Белді контактував полковник Ян Гержман, офіційний представник чехословацького військового з'єднання, котре евакуйовувалося.

Командир 12-ої чехословацької дивізії армійський генерал Лев Прхала 16 березня отримав наказ покинути Карпатську Україну. Його ж було призначено головою Евакуаційної комісії, на котру лягла відповідальність за евакуацію війська і державних службовців. У Словаччину (через Свалява і Перечин до Стакчина) відступили головні сили під командуванням бригадного генерала Олега Сватека (12 тис. військових) і 8 тис. цивільних утікачів. Решта під командуванням полковника Франтішка Вацлавка відійшли в Румунію, де здали зброю і майно на суму близько 30 млн. тодішніх чехословацьких крон, у тому числі 1 літак, 3 танкетки і 3 броньовики, 12 гармат, 150 кулеметів, 7 тисяч гвинтівок, 1 тисячу пістолетів. Під прикриттям підлеглих полковника Вацлавка емігрував і щойно обраний президент Карпатської України А. Волошин.

Після відходу чехословацької дивізії угорцям дісталися чималі транспортні засоби (8 автомобілів, 130 коней і 3100 велосипедів), важке озброєння (2 танкетки, 62 гармати різного калібру, 38 мінометів, 322 важких і 850 легких кулеметів), інша стрількова зброя (22,5 тисячі гвинтівок і 8,6 тисячі пістолетів).

Про запеклі військові сутички велемовно свідчить, передусім, рапорт командира піхотного батальйону штабс-капітана Богуміра Мартіна, написаний не раніше 19 березня 1939 року в Микулові (Моравія). Його батальйон складався з шести піхотних і однієї кулеметної рот, розташованих у Сваляві, Чинадієві та Неліпині, а також мав свій інтендантський склад. Упродовж декількох днів (14–18 березня) 6 бійців загинуло, а 36 отримали поранення. Втрати, завдані нападникам вимірювалися десятками вбитих. Підлегли Б. Мартіна організовано відійшли через Перечин і Ублю в Словаччину, де здали зброю і відбули у Моравію.

Важливий фрагмент окупаційної епопеї зафіксовано у звіті командира батальйона чехословацьких прикордонників «Ужгород» штабс-капітана Богуміра Мартіна, який був підготовлений наприкінці березня 1939 року. Звіт здатний проілюструвати ситуацію, з якою зіткнулися в Карпатській Україні бійці SOS («stráž obranu státu» – «варта захисту держави»), зокрема батальйонів «Ужгород», «Хуст», «Великий Березний», що вступили в бойові сутички з ворогом ще 14 березня.

Наприклад, «Ужгород» (роти «Доманинці», «Ракошино», «Кольчино») нараховував 2 офіцерів поліції, 619 бійців SOS, 60 солдатів гарнізону і мав

на озброєнні 86 кулеметів. Перші дві роти відійшли з основними силами в Словаччину, частина останньої (разом із 533 цивільними втікачами) – у Польщу у районі станції Бескид, окремі взводи – у Румунію через Хуст і Тячів («Залуж», «Шаркадь», «Лалово») та в Словаччину («Підмонастир – Монастир»). Взвод «Макарьово» потрапив у полон. В Угорщині з полоненими поводитися коректно і через два тижні, 30 березня 1939 року, взвод прибув на кінцеву маршруту Мукачево–Ужгород–Будапешт–Відень–Брно.

Разом із чехословацьким військом в еміграцію з Карпатської України відправилося не менше 40 тисяч людей, зокрема чеська та українська інтелігенція та середньошкільна молодь. Справжні, документально засвідчені масштаби поки що залишаються не з'ясованими. Зустрічаються здебільшого уривкові відомості, що фіксуються в окремих документах і спогадах. Так, у Руський Керестур прибуло близько двохсот біженців, які перебували тут більше двох місяців. Уповноважений у справах біженців із Карпатської України в Югославію інженер Леонід Романюк активно співпрацював з югославською владою.

Нез'ясованим досі залишається питання не тільки про прямі демографічні втрати у цілому, а й про людські жертви в Карпатській Україні за 14–20 березня 1939 року. Часто цитуються цифри, наведені в мемуарах ученого і письменника Володимира Бірчака, котрий зафіксував повідомлення угорського радіо про 74 вбитих і 140 поранених гонведів (угорських солдатів), а також висловив орієнтовні оцінки людських втрат (смертей) з українського боку в 3–4 тисячі осіб. В. Бірчак очолював Українську евакуаційну комісію при німецькому консульстві в Хусті. До неї входили радники Володимир Устиянович та Іван Комаринський, нотар Ілько Білик, директор школи Андрій Алиськевич, доктор права Євген Малик. Комісія працювала впродовж шести тижнів – аж до 30 квітня 1939 року.

Співробітники комісії багато зусиль доклали, аби відстояти життя та свободу учасників розбудови Карпатської України. Безпосередньо переговори з начальником військової адміністрації Підкарпаття генералом Б. Новаковичем вів В. Устиянович. Українська сторона наполягала на легальності «Карпатської Січі», заперечуючи кваліфікацію «бандитське формування», що давало підстави для розстрілів січовиків без слідства і суду.

У цьому сенсі варто згадати долю головного команданта «Карпатської Січі» Дмитра Климуша (1897–1959), котрому судилося народитися та померти в рідному селищі Ясіня на закарпатській Гуцульщині. Він разом із братом Василем, депутатом Сойму Карпатської України, починаючи з 18 березня 1939 року впродовж чотирьох місяців переховувався у рідній місцевості. З ним зв'язався угорський офіцер Новицький, що організував братам поїздку в генштаб у Будапешт, де їм зробили закордонні паспорти для лікування в Словаччині. Після семитижневого відпочинку Дмитро і Василь Климуші через Будапешт прибули до Ужгорода. На офіційному прийомі регентський комісар Ж. Перені закликав їх займатися підприємництвом (мали свій невеликий лісопереробний завод) і не втручатися в політику. Тут очевидне високе заступництво. 15 березня 1939 року заступник міністра – статс-секретар Ернст Вайцзекер у телеграмі консулу в Хусті Г. Гофману зазначив: «Я залишаю на ваш розсуд, якщо це необхідно, надати охорону деяким особам на Карпатській Україні».

Під час окупації особливою жорстокістю відзначився угорський жандармський загін капітана Мартона Зелді. У Тячеві М. Зелді доповів повноважному представникові угорського уряду Міклошеві Козмі (18 березня 1939 року), що протягом трьох днів його підлегли стратили 200 осіб. У Хусті окружний військовий начальник полковник Голлоді дав дозвіл на виконання 170 смертних вироків.

У ряді місць, наприклад, 16 березня 1939 року біля села Кам'яниця Ужгородського району, перед камерами телевізійників угорські солдати розстріляли полонених українців – десять членів «Карпатської Січі». Нині це розглядається не тільки через призму нехтування положеннями Гаазької конвенції 1907 року, але як злочини проти людяності, котрим нема терміну давності. Такий же злочин скоєний на Верецькому перевалі, при сприянні польських військових.

У другій половині березня 1939 року угорці депортували в Польщу групу членів «Карпатської Січі» – парамілітарного об'єднання Карпатської України. Вони загинули поблизу кордону без суду. Їх розстрілювали по обидва боки кордону. Безпосереднім винуватцем трагічної долі членів «Карпатської Січі» та розстрілів на Верецькому перевалі був начальник генерального штабу Королівства Угорщини Генрик Верт. Він зайняв непримиренну позицію всупереч наполегливому німецькому проханням та заступництву. 22 березня 1939 року прем'єр Пал Телекі у присутності депутата Андрія Бродія закликав генерала Генриха Верта до виваженості та гуманності. Але і цей спосіб публічного впливу нічого не змінив у настроях начальника генштабу.

Державний секретар Тібор Патакі, котрий опікувався в уряді П. Телекі проблемами національних меншин Угорщини, зразу після завершення військової операції провів ознайомчу поїздку в окуповану Карпатську Україну. Завітав він і на батьківщину – село Нижні Ворота, де народився. Звідти вночі 23 березня 1939 року Т. Патакі зателефонував у канцелярію прем'єра і просив передати П. Телекі, щоб заставити начальника генштабу Генриха Верта нарешті покласти край жорстокості.

«Небезпечних» чи підозрілих українців утримували в концтаборах – у Кривій біля Хуста (упродовж березня–квітня 1939 року близько тисячі осіб) та у Варюлапоші неподалік Ніредьгази (у травні–червні 1939 року близько 1.200 осіб), де вони зазнали тортур. Причому їх арешти проводилися військовими властями не на підставі конкретних звинувачень, а за доносами та особистою помстою.

Великого розмаху набрали чистки «небажаних елементів». Державний секретар у справах національностей Тібор Патакі змушений був приборкувати керівників чисток. Розгорнули роботу «комісії з благонадійності» для державних службовців чехословацького періоду (урядовців, учителів, лікарів, інженерів), які звільнили близько двох тисяч фахівців.

У той же час помпезно провели декілька соціально-гуманітарних акцій, приміром, силами проурядової організації «Magyar a magyarét» («Угорець за угорця»). Під керівництвом дружини регента Міклоша Горті і тодішнього прем'єр-міністра Бейла Імреді по всій країні збиралися гроші та продукти для допомоги бідним на анексованих територіях. Також стараннями організації «Угорець за угорця» спільно з «Державною лігою захисту дітей» 300 малих закарпатців відправили на тритижневий літній відпочинок на озеро Балатон. Організатори акції виділили ще й 15 тисяч пенгів на розвиток домашніх промислів в околицях Рахова. Наступного

після завершення окупації Карпатської України тижня (друга половина березня 1939 року) розподілили 106 тисяч споживчих пакунків вартістю 667 тисяч пенге. Вони готувались у магазинах товариства «Hangua» («Мурашка») в Ужгороді, Мукачеві та Берегові. Їх перев'язали червоно-біло-зеленою стрічкою, що символізувала державний прапор Угорщини. Проведення акції припало саме на великодні свята руського населення, що переживало після зими певне продовольче виснаження. Таким чином було розподілено: (у вагонах) борошна I сорту – 20, II сорту – 7 і IV сорту – 1, кукурудзи – 100; (у мажах) картоплі – 7 325, житнього борошна – 750, квасолі – 10, гороху – 10, сочевиці – 10, солонини – 32; (у бочках) квашеної капусти – 695, олії – 240, оселедців – 300.

Навесні та влітку 1939 року 7,5 тисячі підкарпатських сезонників працювали на сільськогосподарських роботах в Угорщині, де заробили 240 вагонів пшениці. Угорські залізничники за урядовою вказівкою повинні були перевезти її до головних залізничних станцій Підкарпаття безплатно. Крім того, на громадські роботи для бідних видали 222,5 тис. пенге. За ці гроші ремонтували сільські дороги, саджали дерева, очищали зарослі канали, кювети і місця, шкідливі для здоров'я тощо. Так, у квітні 1939 року на будівництві шляхів Липча–Горінчево–Нижнє Селище–Драгово–Угля в Тячівському окрузі задіяли 784 поденщиків і 117 їздових, а в Хустському – відповідно 1.848 і 62. Але життєвий рівень робітників знизився наполовину. У той час дуже різко зросли ціни на продукти харчування.

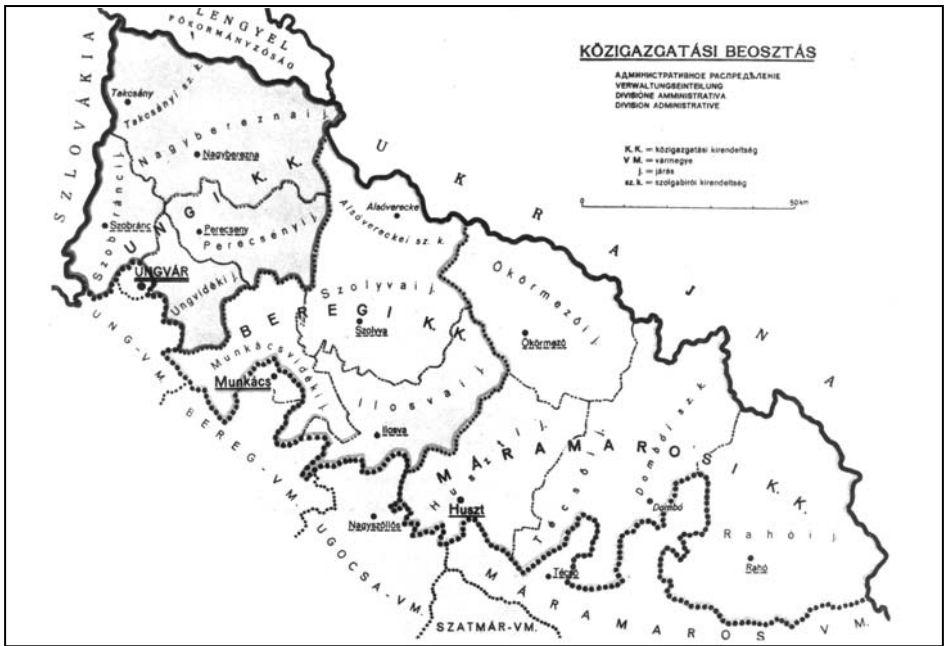
Проте окупацією Карпатської України Угорщина тоді не обмежилася. О шостій годині ранку 23 березня 1939 року угорські війська вторглися у Словаччину і до вечора вийшли на заплановані рубежі у трьох напрямках: Великий Березний–Старина; Малий Березний–Стакчин; Ужгород–Собранці.

25 березня прем'єр-міністр Угорщини Пал Телекі відвідав окуповані землі. Відразу обгрунтували законність проведеної анексії. Мовляв, зайняли стратегічні пункти, котрі мали важливе значення для захисту залізниці в долині річки Уж.

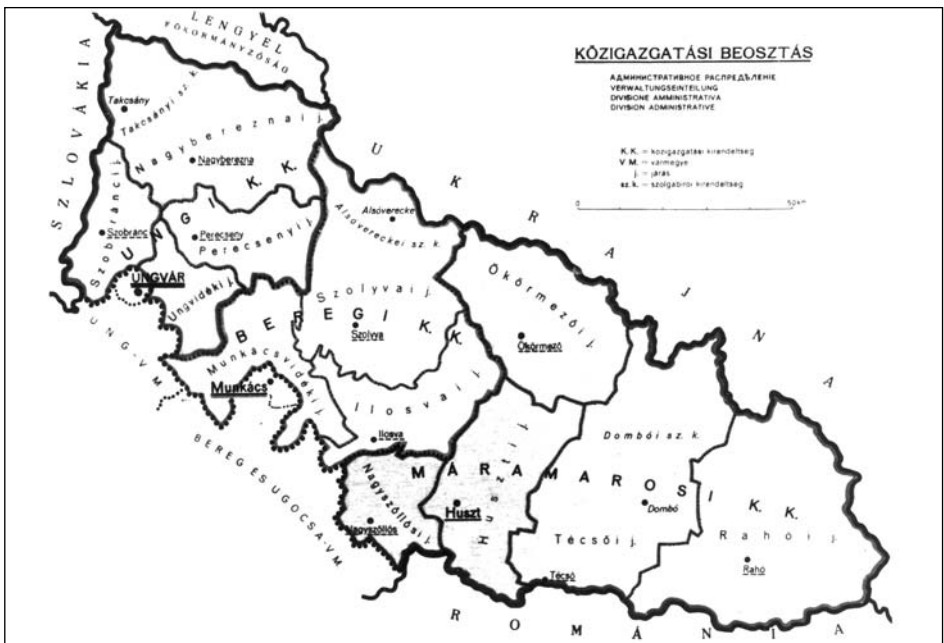
27 березня – 4 квітня 1939 року в Будапешті працювала змішана словацько-угорська комісія, що завершила роботу підписанням протоколу про новий східний кордон між Словаччиною і Угорщиною. Словацька територія звузилася на один округ – Собранці (24 тисячі осіб, 41 село) та частину округу Сніна, де проживало біля 45 тисяч осіб у 74 селах. Ці землі площею 1 065 кв. км включили до Підкарпатської території.

Протягом трьох місяців (22 березня – 7 липня 1939 року) краєм керував начальник військової адміністрації генерал Бейла Новакович. Радником у нього працював Михайло Демко. Цивільним урядовим комісаром був греко-католицький священик Юлій Марина, котрого призначив міністр внутрішніх справ Ференц Керестеш-Фішер 15 березня 1939 року.

У цілому військову адміністрацію Підкарпаття (Kárpátaljai katonai közigazgatás) сформував ще напередодні окупації Карпатської України. Окрім зазначених посадових осіб, вона складалася з тринадцятьох полковників і підполковників угорської армії, що мали стати адміністраторами окремих округів.

Адміністративно-територіальний поділ Підкарпатської території після Першого Віденського арбітражу

Адміністративно-територіальний поділ Підкарпатської території після Другого Віденського арбітражу

У третій декаді березня 1939 року міністр внутрішніх справ Угорщини Ференц Керестеш-Фішер на офіційній зустрічі в Будапешті запропонував групі впливових осіб (Олександр Ільницький, Юлій Марина, Андрій Бродій, Олександр Бескид, Михайло Демко) скласти список кандидатів на заміщення вакантних посад в органах державного управління Підкарпаття. Доручення виконувалося два дні. І в основному рекомендації були враховані.

Правовою основою для переходу від військового до цивільного управління стали закон № VI. «Про з'єднання Підкарпаторуської території з Угорською державою» та розпорядження прем'єр-міністра № 6.200 «Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської Русі» від 22 червня 1939 року. Цими актами підкреслили особливе місце Підкарпатської території у державно-правовій системі Королівства Угорщина. Відтак із 7 липня 1939 року регіоном управляла специфічна ланка у вертикалі виконавчої влади під назвою «регентський комісаріат» із дорадчим органом – комісією пропозицій.

2.2. Регентський комісаріат Підкарпатської території

Політико-правова ситуація на Підкарпатті зазнала докорінної зміни влітку 1939 року. Офіційний Будапешт зважився перейти від військово-адміністративних методів управління політичними, економічними, соціальними і культурними процесами до цивільних політико-правових засад, позначених специфікою регіонального політичного розвитку.

22 червня 1939 року Державні збори Угорщини прийняли закон № VI. «Про з'єднання Підкарпаторуської території з Угорською державою», а прем'єр-міністр Пал Телекі підписав розпорядження № 6.200 «Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської території». Ці документи стали правовою основою для переходу до цивільного управління краєм. Замість військової адміністрації було створено специфічну (стосовно інших адміністративно-територіальних складових Угорщини) інституцію – регентський комісаріат Підкарпатської території. Регентський комісар підкорявся виключно регенту країни і прем'єр-міністру.

Так, розпорядження складалося з 22 параграфів (5 розділів), що до тих пір, поки автономія краю не буде встановлена законом, державно-правові відносини оформили таким чином. Глава держави (регент Міклош Горті) за поданням прем'єр-міністра для «Карпатської території» призначає та звільняє регентського комісара і головного радника, котрі присягають перед прем'єр-міністром. Їх посади належали до другого класу державної заробітної платні, причому робота головного радника сумісна з діяльністю депутата парламенту (§1). Місцеперебування цих високопоставлених осіб – місто Ужгород.

Регентський комісар наділявся правами, що відповідали жупній юрисдикції (головного жупана). Крім того, до його компетенції входили справи освітньої адміністрації та шкіл, якими, згідно зі зводом законів, керує головний директор округу (§2), а також, згідно з розпорядженням № 520, підписаним П. Телекі 20

січня 1940 року, – заходи по розвитку сільського господарства та нагляд за лісовим господарством краю.

Для обговорення питань, що мали суспільну значимість, при регентському комісарові створювали комісію, котра «дає відгуки і вносить пропозиції». Її засідання мали проходити в разі необхідності за участю регентського комісара (§3). Голова комісії – головний радник, а її вісім членів призначалися прем'єр-міністром.

На Підкарпатті передбачено три адміністративні одиниці (жупи), територія котрих визначалася міністром внутрішніх справ (§4). Міністр призначав керівника жупи (піджупана) та його заступника (головного нотаря жупи), але присягу вони склали перед регентським комісаром. Причому піджупан йому підпорядковувався безпосередньо.

Керівні посади в регентському комісаріаті займали чиновники, що входили в номенклатуру міністерств внутрішніх справ, фінансів, а також освіти та культури (§5). Призначення на ці посади, що перебували в підпорядкуванні регентського комісара, належало до компетенції відповідних міністрів (§13).

Згідно з §11, на Карпатській території державними мовами слугували угорська і «угроруська». Це передбачало друкувати закони у завіреному перекладі угроруською мовою, а місцевим жителям гарантувалося право звертатися до органів влади, включаючи міністрів, по-угроруськи.

Причому кожний чиновник будь-якого рівня перед вступом на посаду повинен скласти офіційну службу присягу угорською чи угроруською мовою (§14). Якщо міністр внутрішніх справ приймав рішення про офіційну назву населеного пункту і на угорській, і на угроруській мові, то вживати їх належало одночасно (§7).

Окремо визнавалася правова спадкоємність. У всіх випадках, коли це розпорядження не давало відповіді в конкретній правовій ситуації, в силі залишалися закони, що діяли на означеній території 15 березня 1939 року (§19).

Генерал Бейла Новакович 7 липня 1939 року передав владу першому регентському комісару Угроруської (Підкарпатської) території барону Жігмонду Перені (1870–1946), котрий до того ж працював заступником голови верхньої палати Державних зборів Угорщини, водночас будучи хранителем святої Корони і головою Світової організації угорців.

Отже, відразу в такий спосіб ствердили престиж нової посади, оскільки призначили особу високого державного рангу. До того ж треба додати, що барон Перені походив з родини, яка мала міцне закарпатське коріння починаючи з XIII століття. Він добре знав місцеві проблеми з часів, коли був жупаном Марамороської жупи (1903–1913). Після Першого Віденського арбітражу Ж. Перені працював державним комісаром в Ужгороді. Прем'єр Карпатської України А. Волошин при потребі телефонував йому з Хуста для вирішення екстраординарних проблем. І знаходив порозуміння.

Провідні посади у комісаріаті займали міністерський радник, доктор права Гейза Галас – шеф адміністративного відділу; пенсійний професор університету, доктор права Шандор Магочі-Диц – шеф господарського відділу; міністерський радник, доктор канонічного права Юлій Марина – шеф шкільного відділу; Михайло Демко – шеф фінансового відділу; Олександр Бескид – шеф відділу внутрішніх справ;

інженер, витязь Юлій Шимонкаї – генеральний директор державної лісоторгової та деревообробної фірми «Латориця».

Підкарпаття поділялося на три адміністративні експозитури: Ужанську (осідок – Ужгород), Березьку (Мукачево) і Марамороську (Хуст). Начальником Ужанської експозитури став доктор права Юлій Дюріч, Березької – доктор права Корнелій А. Бескид, а Марамороської – Бейла Рішко, а згодом доктор права Адальберт Дудинський.

До Ужанської адміністративної експозитури належали: головне місто Підкарпатської території – Ужгород (староста – доктор права Емерих Пелчарський); округи – Ужгородський (головний окружний начальник – доктор права Олексій Бескид), Перечинський (доктор права Андрій Маргіттаї), Великоберезнянський (доктор права Калман Нодь) і Собранецький (доктор права Штефан Жофчак).

Березька експозитура налічувала чотири округи: Мукачівський (головний окружний начальник – Симеон Грибовський), Свалявський (Стефан Медвідь), Іршавський (Євген Добош) та Нижньовецький (Емануїл Рошкович, Омелян Касарда).

У Марамороську експозитуру входили: Волівський (доктор права Андрій Дудич), Рахівський (доктор права Ернест Горзов), Тересвянський (доктор права Стефан Сабо, осідок у Тячеві) та Хустський округ, котрим керував сам начальник експозитури, а згодом доктор права Василь Ондревич, і експозитура окремого уряду в Дубовому (керівник – окружний начальник Бруно Сопко).

Спільним розпорядженням регента і прем'єр-міністра, підписаного в Геделе 12 вересня 1940 року, замість Ж. Перені було призначено нового регентського комісара, витязя левелді Міклоша Козму (1884–1941), королівського таємного радника, пенсійного міністра внутрішніх справ і члена верхньої палати Державних зборів.

М. Козма виріс у сім'ї військового офіцера. Його батько дослужився до генерала. Дитячі роки новопризначеного комісара пройшли в Ужанському комітаті – в Тур'я Реметах, де на військовому конезаводі більше десяти років служив батько. Частина своїх шкільних студій М. Козма закінчив в Ужгороді. Згодом він пішов батьківською стежею. У роки Першої світової війни неодноразово проявляв мужність, маючи звання капітана. У 1919 році приєднався до контр-адмірала М. Горті, котрий став у той час міністром оборони Угорщини, служив у його штабі офіцером-пропагандистом. Звідси почалася стрімка кар'єра Козми. В 20–30-х роках директор Угорського телеграфного агентства та Угорського державного радіо. У травні 1935–лютому 1937 років Міклош Козма працював міністром внутрішніх справ Угорщини у кабінетах прем'єрів Дюлі Гьомбьоша і Калмана Дарані.

У 1938–1939 роках М. Козма став одним із чільних організаторів окупації та анексії Підкарпатської Русі (Карпатської України). На прохання прем'єр-міністра Б. Імреді на початку жовтня 1938 року очолив політичне керівництво акцією у «Русинській області» – пропагандистська робота і підготовка терористичних груп під личиною повстанців, про що залишив щоденник. Як політик М. Козма не виходив за межі корпоративних інтересів військового лобі країни, мотивація цього очевидна з приведеної біографії.

Через три дні, 22 вересня 1940 року до обіду, в мармуровому залі урядового будинку в Ужгороді при вступі на посаду М. Козма оприлюднив головні напрямки

своїєї діяльності. На думку промовця, майбутня автономія Карпатської території, заселеної «переважно угрорусами», ще одним прикладом підтвердить істинне «вродження Європи» і буде служити переконливим стимулом для всебічної участі підкарпатської громадськості «в національній праці разом зі своїм старшим і наділеним відповідальністю, багатостолітнім братом – з угорським народом». М. Козма не обійшов і подій березня 1939 року, коли в Карпатській Україні пройшли кровопролитні бої. Він твердив, що угорських військ усе населення чекало як визволителів. А винуватці трагедії – чеські політики та українські емігранти, тобто «ця кров пролилася через пришельців». Усе сказане М. Козмою дивовижно нагадує радянську риторику про старшого російського брата щодо українців і про радянського солдата-визволителя Європи.

Міклош Козма оприлюднив головні принципи управління Підкарпатською територією. Регентський комісар заявив про безастережну відданість регенту, державі та народу, відзначив виключну компетенцію центральної влади займатися закордонною політикою. Він запевнив про свою рішучість у наведенні та забезпеченні порядку, причому алкоголь – найперший ворог угроруського народу, а шестиденний робочий тиждень «є не особистою справою, а народною повинністю». Також пообіцяв підтримку молоді, вчителям і священикам, звернув увагу на толерантне ставлення до всіх релігійних об'єднань і вказав на пріоритетний характер військово-адміністративних питань.

Дуже детально М. Козма зупинився на актуальній проблематиці розвитку національних меншин, торкнувся співвідношення прав угорців, угрорусів, німців, словаків, румунів. Він висунув тезу про недопустимість підміни на Підкарпатті мовного питання політичним. Виступаючи за втілення в життя принципу: чиновники повинні володіти мовою місцевого населення, М. Козма заявив, що з угрорусами, німцями і румунами буде говорити їх рідними мовами. В єврейському питанні він задекларував солідарність з офіційним курсом, який яскраво виражав антисемітський характер.

Важливим кроком у справі інформаційно-пропагандистського забезпечення діяльності регентського комісаріату стало заснування свого офіційного органу – газети «Kárpáti Híradó» («Карпатська хроніка»). Регентський комісар М. Козма викупив це видання на урядові кошти (за 14 тис. пенгів) у Меньгерта Шімона з Мукачєва і перевіз до Ужгорода. Козма запропонував бути редактором газети референту адміністративного відділу комісаріату, адвокату сирітського суду і банку Ужанської жупи Іштвану Шишку. Він займав посаду відповідального видавця «Kárpáti Híradó» впродовж усього часу, з 15 березня 1941 року до 27 жовтня 1944-го. Спочатку газета виходила порівняно невеликим тиражем – 1.500 примірників, а під кінець – 8.000.

Значно раніше, 30 липня 1939 року, почав щонеділі виходити «Kárpátaljai Közlöny – Подкарпатський Вжстник». Засновником виступив регентський комісар Підкарпатської території Ж. Перені. Відповідальним видавцем призначили керівника державної друкарні в Ужгороді Йозефа Торочкої, а відповідальним редактором – доктора права Вільмоша Балаша.

Якщо «Kárpáti Híradó» – офіційне виключно угромовне видання, то «Kárpátaljai Közlöny – Подкарпатський Вжстник» друкував закони Угорщини, укази, постанови, розпорядження та інші офіційні документи уряду і комісаріату паралельно

двома мовами – угорською і руською. Поява цього видання передбачена розпорядженням № 6.200 від 22 червня 1939 року (§ 11).

Розпорядженням регентського комісара офіційно дозволялося використовувати особливий підкарпатський прапор – синьо-червоний (як прапор сім'ї Ракоці). Серед значних заходів, які проводилися з безпосередньою участю М. Козми, варто назвати започаткування роботи Підкарпатського банку, Центральної крайової кредитної спілки і Підкарпатського товариства наук.

М. Козма займав пост регентського комісара трохи більше року. Він активно спілкувався з найвищими посадовими особами держави, настійно привертаючи їхню увагу до підкарпатських справ. Наслідками цих розмов, очевидно, стали певні капіталовкладення в підкарпатську інфраструктуру: ремонт і будівництво нових доріг (50 км на суму 4,5 млн. пенгів), інженерних споруд.

На час урядування М. Козми сталася подія, котра кардинально змінила ситуацію не тільки на Підкарпатті та в усій Угорщині, але й у світі в цілому. 22 червня 1941 року розпочалася німецько-радянська війна. 24 червня Угорщина розірвала дипломатичні відносини з СРСР, з яким, до речі, встановила їх першою з країн Центральної та Південно-Східної Європи (6 лютого 1934 року). Але у війну вагалася вступати. 26 червня 1941 року країну сколихнула вістка про те, що на залізничні лінії в районі Рахова і Мукачева здійснено зі сходу повітряні напади, а на Кошице скинуто бомби (на осколках знайшли тавро радянського Путилівського заводу), від яких загинуло 30 і поранено 285 угорських громадян. Наступного дня, 27 червня, угорські літаки взяли реванш, а війська Угорщини (загалом близько 40 тис. осіб) перейшли Карпати 1 липня. М. Горті вже 26 червня декларував вступ у війну Угорщини з Радянським Союзом, що наступного дня було затверджено парламентом. Початок війни додав утисків і обмежень до й так урізаних політичних свобод і можливостей підкарпатського населення.

Міклош Козма помер на 58-ому році життя 7 грудня 1941 року. На його похоронах була присутня сточленна делегація з Підкарпаття, від якої слово мав О. Ільницький.

Новим регентським комісаром Підкарпаття було призначено доктора права Вілмоша Пала Томчані (1880–1959), котрий склав відповідну присягу 10 січня 1942 року в присутності прем'єр-міністра Л. Бардоші та колишнього регентського комісара Ж. Перені. Упродовж двох років (1920–1922) В. П. Томчані був міністром юстиції та внутрішніх справ Угорщини. З 1927 року – депутат, а з 1939 року – член верхньої палати Державних зборів Угорщини. Він вважався одним із авторитетних угорських правників. Його перу належали монографічні дослідження, зокрема «Бюджетне право парламенту» (1908).

Урядування третього регентського комісара припало на важку воєнну добу. Нічим надзвичайним В. П. Томчані не проявився, продовжуючи починання свого попередника, а саме: покровительство над Підкарпатським товариством наук, у найголовніших засіданнях якого особисто брав участь. Як видно з інтерв'ю для «Kárpáti Híradó» (січень 1943 року), впродовж усього періоду Вільгельма Пала Томчані як регентського комісара турбували три речі: український рух, єврейське питання, комуністи і партизани. У його планах був так і не зреалізований задум ще однієї народної просвітницької організації.

У березні 1944 року влада на Підкарпатті знову опинилася в руках військової адміністрації. Проте В. П. Томчани передавав справи впродовж двох місяців і відбув остаточно до Будапешта у травні. Урядовому комісару Андрашу Вінце залишалося тільки навідувати важливі осередки військових приготувань в умовах, коли противник – радянська армія вийшла до перевалів. І готуватися до евакуації.

Таблиця 1. Керівники Підкарпатської території 1939–1944

<i>Урядовий комісар</i>	<i>Військовий комісар</i>
Юлій Марина 15.III.1939. – 7.VII.1939.	Бейла Новакович 20.III.1939. – 7.VII.1939.
<i>Регентський комісар</i>	
Жігмонд Перені від 7.VII.1939.	
Міклош Козма від 12.IX.1940.	
Вілмош Пал Томчани від 5.I.1942.	
<i>Урядовий комісар військової адміністрації</i>	
Андраш Вінце 1.IV.1944. – 19.X.1944.	

Складено на основі: *Офіційський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944).* – К. : Ін-т історії України НАН України, 1997; *Fedinec Csilla. A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944.* – *Nostra Tempora* 7. Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002.

2.3. Роль Комісії пропозицій

При регентському комісарі працював невеликий дорадчий орган (первісно із дев'яти авторитетних осіб) – Комісія пропозицій, започаткована 3 грудня 1939 року. Її очолював увесь час головний радник регентського комісара, канонік Олександр Ільницький (1889–1947). До складу комісії ввійшли землероб із Великих Лучок Василь Балог, архідиякон із Великих Ком'ят Іван Грабар, староста Рахова Іван Ретіжник, адвокат із Рахова доктор права Антоній Штефан, а також депутати парламенту – канонік Іван Бокшай (Хуст), Олександр Чуга (Собранці), Юлій Фелдешій (Ужгород) та Петро Гопко (Тячів). В експозитурах працювали аналогічні «законодавчі комісії», що мали представницько-дорадчі функції.

Призначення Олександра Ільницького на посаду головного радника для Угорської території веде відлік з 20 листопада 1939 року. Будучи членом верхньої палати угорського парламенту і виконуючи обов'язки головного радника регентського комісара, О. Ільницький регулярно (раз у місяць) повідомляв прем'єр-міністра про діяльність крайових державних установ, поведінку тутешнього депутатського корпусу, політичні настрої місцевого населення. Неодноразово О. Ільницький бував на аудієнціях у регента М. Горті. Так, у перших числах листопада 1941 року він близько двох годин інформував регента про становище на Підкарпатській території.

У 1938–1939 роках – у часи змагання за спільний угорсько-польський кордон – О. Ільницький безпосередньо з передмість Ужгорода (переважно з Радванки) таємно засилав пропагандистів у Карпатську Україну за разову винагороду 50–100 крон. Отримав усього на втілення акції від угорців 150 тис. чехословацьких крон. Так, затриманим прикордонниками уроженцям села Доманинці за розповсюдження античеських листівок у Перечині та околицях видав 20 пенгів авансу і пообіцяв кожному ще 100 пенгів за виконаний повністю обсяг роботи.

Коли з'ясувалося, що у США і Канаді серед закарпатської трудової еміграції виявився сприятливий ґрунт для чехословацької пропаганди з Лондона, канонік О. Ільницький опинився на вістрі ідеологічної контратаки. Він у гострій формі висловився проти бенешівської орієнтації «Американської Карпаторуської Єдноти», присвятивши цьому публіцистичний трактат «Про що мріють вороги Підкарпаття і руського народу?» (1942).

Невипадково Підкарпатська дорадча комісія на засіданні 29 жовтня 1941 року одногосно прийняла резолюцію, в якій засуджувалися наміри відродження Чехословацької держави, що циркулювали закордоном, зокрема в колах америнських русинів. Текст, підписаний О. Ільницьким і Ю. Мариною, членами палати депутатів М. Демком, Ю. Фелдешієм і О. Чугою, іншими громадськими діячами, був надісланий до керівників усіх американських руських товариств і періодичних видань.

Очолована О. Ільницьким газета «Неділя», отримуючи щомісячну підмогу 1 000 пенгів од регентського комісара, стала рупором антирадянської пропаганди. Проте у достовірності фактів і аргументів, поданих на сторінках «Неділі», щодо істинних «переваг» соціалізму сьогодні не приходиться сумніватися.

У 1940 року з ініціативи єпископа Олександра Стойки під керівництвом каноніка Олександра Ільницького було створено організацію греко-католицької молоді (як філія всеугорської КАЛОТ). Вона об'єднувала юнаків і дівчат віком 16–24 роки і нараховувала до восьми тисяч прибічників. Головним завданням організації вважалося виховання молоді у дусі «святостефанських ідеалів».

3 лютого 1941 року О. Ільницький виконував обов'язки голови літературно-мовної секції, а у червні 1942-го очолив Підкарпатське товариство наук, головою якого до того часу був А. Годинка. Також він редагував крайову церковну періодику (журнали «Благовістник», «Міссійний Вїстник», «Добрий Пастырь», де помістив більше 400 своїх проповідей), опікувався станом розвитку спорту (як голова спортивного клубу «Русь»), театру тощо.

Взагалі мобільності каноніка Ільницького можна подивуватися. Він відвідав близько 60 сіл, здійснив службову поїздку в Хуст, а також періодично навідувався до Будапешта для роботи у верхній палаті Державних зборів Угорщини, членом якої став у 1939 році.

1 лютого, 1 березня, 29 квітня, 1 липня, 26 серпня 1941 року «Карпаторуській голос» подав огляд засідань Комісії пропозицій. На ній заслухали керівників крайових структур і розглянули кадрові питання і деякі проблеми розвитку народногосподарського комплексу (скотарство, туризм), освіти і культури. Зокрема, обговорили становлення Підкарпатського товариства наук, висловилися за разову фінансову допомогу Угроруському народному театру в розмірі 1 000 пенгів, надання офіційного статусу праці І. Гарайди «Грамматика руського языка» тощо.

Що бачимо в підсумку з аналізу статусу і функціонування регентського комісаріату Підкарпатської території? Відзначимо насамперед своєрідне квазіавтономне становище краю в політико-правовій системі Угорщини. З точки зору тодішнього поточного моменту, це позитивна тенденція, яка, однак, в умовах угорського авторитаризму, з одного боку, та повсюдного розгортання Другої світової війни, з другого, не мала прогресивних перспектив.

2.4. Візити на Підкарпаття керівників високого рангу

Із листопада 1938 до квітня 1940 року функціонувало міністерство у справах Верхнього краю (південної Словаччини і Закарпаття), яке очолював міністр без портфеля Андор Ярош, недавній лідер угорської нацменшини Чехословаччини. Підкарпатськими проблемами безпосередньо займалися і всі провідні міністри.

22–23 січня 1939 року в Ужгород, Берегово і Мукачево навідався тодішній угорський прем'єр Бейла Імреді з дружиною. Він приїхав сюди з Будапешта потягом. У супроводі міністра торгівлі та промисловості Антала Кундера, державного секретаря Тібора Патакі Бейла Імреді, зокрема, особисто оглянув руїни на мукачівських околицях, нібито спричинені «чесько-українським нападом».

Розв'язанням вузлових питань (насамперед, у справі автономного статусу) особисто опікувався прем'єр-міністр. Із 16 лютого 1939 до 3 квітня 1941 року ним був Пал Телекі, котрий особисто тричі відвідав Закарпаття: 24–25 березня 1939 року побував у Тячівському і Собранецькому округах, 25 липня 1939 і 23 квітня 1940 року зустрічався в Ужгороді з угорським істеблшментом.

Упродовж першого року запровадження регентського комісаріату була проведена значна реконструкція економічного життя (лісове господарство, тваринництво і землеробство, торгівля) та інфраструктури (шляхів сполучень і закладів охорони здоров'я, освіти, зв'язку, туризму). Зокрема, у долині річки Тересва між селами Усть-Чорна і Красна розгорнулося будівництво величезного водосховища (довжиною 13 км) вартістю 25–30 млн. пенгів. Повноцінне функціонування цього гідротехнічного об'єкта давало б змогу додатково зрошувати близько 250 тис. угрів землі. У другій половині березня 1939 року підготовчі роботи оглянув прем'єр-міністр Пал Телекі. Ходом будівництва, що мало дати роботу 2,5 тис. особам упродовж п'яти років, цікавилися і міністри Міклош Каллаї та Міхай Телекі, які побували тут у липні 1939 року.

Наприкінці 1939 року – у грудні – на Підкарпаття завітав міністр торгівлі та промислів Йозеф Варга. Він проінспектував роботи по спорудженню залізничної гілки Тересва–Солотвино завдовжки 13 км (будувалася з серпня 1939 до лютого 1940 року силами 2,6 тис. робітників) та гідроцентралі на річці Уж між Невицьким та Ужгородом, яку планували запустити восени 1941 року. Завершення будівництва і витрати на обладнання гідроцентралі оцінювались у 3 млн. пенгів.

На початку жовтня 1940 року літаком прибув до Ужгорода та впродовж двох днів (7–8 жовтня) дивився державні ліси та деревообробні підприємства на Підкарпатті міністр землеробства Міхай Телекі. А незадовго перед тим, у перших числах травня 1940 року, він проінспектував експлуатацію лісів у гірському басейні річок Тересва і Тиса.

Міністр освіти і культури Балінт Гоман присвятив особистому знайомству з інтелектуальною та мистецькою специфікою краю чотири дні (24–27 травня 1941 року). У програму візиту входили огляд Державної виставки художнього мистецтва в Ужгороді, виступ на засіданні Підкарпатського товариства наук. Крім того, у супроводі М. Козми і О. Ільницького міністр проїхався маршрутом Свалява, Нижні Верецьки (Нижні Ворота), Воловець, Волове (Міжгір'я), Хуст, Буштино, Мараморш Сигот. І це не випадково, адже, як свідчить інтерв'ю «Карпаторусскому голосу», Б. Гоман фундаментально займався питаннями шкільної освіти угорських дітей, розкиданих по Підкарпаттю, тобто поза межами своїх етнічних компактних поселень.

«До угорського народу» звернувся і міністр закордонних справ Угорщини Іштван Чакі зі сторінок видання «Землеробський календар на рік 1941». Він ще раз спеціально для народу Франца Ракоці, тобто підкарпатських русинів, роз'яснив прагнення угорської нації до знищення штучних і виходу до тисячолітніх кордонів. Оптимальний органічний розвиток Підкарпаття, переконував І. Чакі, можливий тільки всередині цих кордонів.

Із дуже короткочасним візитом (прибув літаком о 10.45, відлетів о 13.45) 30 березня 1941 року в Ужгород з дружиною Ілоною навідався син регента – Іштван Горті, директор Угорських залізниць. Він взяв участь у церемонії вручення прапора 5-го моторизованому полку (командир – підполковник Л. Латоріцаї), що розмістився в місті.

Згодом, 19 лютого 1942 року, парламент вибрав Іштвана Горті заступником регента, тобто його батька. Через декілька місяців, у червні, він у званні старшого лейтенанта повітряних сил Угорщини відбув на Східний фронт, а його дружина, закінчивши курси медсестер, поїхала в Київ працювати в угорський військовий шпиталь. Іштван Горті загинув у тридцятивосьмирічному віці поблизу річки Дон 20 серпня 1942 року через технічну несправність керованого ним літака-винищувача. У країні був оголошений траур. Підкарпатські засоби масової інформації також відгукнулися щирими співчуттями.

Двічі Підкарпаття відвідав міністр пропаганди Іштван Антал. Удень 11 липня 1942 року в Ужгороді він став гостем головного жупана Арпада Шіменфалві, а ввечері був присутнім на засіданні місцевого осередку урядової «Партії угорського життя», де виступив. Наступного дня від'їхав до Тячева і Мараморш Сигота. Через рік, на початку липня 1943 року, І. Антал, вже як міністр оборони, навідався до Тячева і Мараморш Сигота, а також Вишкова. Там йому вручили дипломи почесного жителя.

Державні секретарі Олойош Белді (молодіжна політика) і Тібор Патакі (національні питання) у присутності О. Ільницького стали 16 березня 1943 року почесними жителями Алшоверецьке (Нижні Ворота). Олойош Белді командував загоном гонведів, що першими у березні 1939 року зайшли в село, а Тібор Патакі тут народився.

У середині жовтня 1942 року в Ужгород навідався прем'єр Міклош Каллаї, котрий задекларував непохитність курсу угорського керівництва у найважливіших напрямках національно-державного життя.

Заходом державної ваги стало відкриття у Хусті Пам'ятника героям Першої світової війни 7 листопада 1943 року. На урочистості прибув прем'єр-міністр Міклош

Каллаї разом із міністром оборони Лайошем Чатаї, міністрами Іштваном Анталом і Бейлою Лукачем, державними секретарями Тібором Патакі та Ласло Туранскі, міністерським радником Петером Інце. У ролі гостинних господарів виступили тут регентський комісар Вільгельм Пал Томчани та його головний радник Олександр Ільницький. Промову прем'єра синхронно перекладав депутат Андрій Бродій. У ній М. Каллаї зафіксував фундаментальні принципи національно-державної ідеології Угорщини у справі політичного розвитку Підкарпаття, особливий наголос було зроблено на етнічній толерантності.

Отже, в складі Королівства Угорщини шляхом ведення агресивної зовнішньої політики сформували особливу за статусом Підкарпатську територію. У цілому це вдалося зробити за чотири етапи: 1) на підставі рішень першого Віденського арбітражу 2 листопада 1938 року, коли з Підкарпатської Русі вилучили більше 1523 тис. кв. км із населенням понад 173 тисячі осіб; 2) агресією проти Карпатської України 14–20 березня 1939 року (11.094 кв. км; понад 552 тис. осіб); 3) агресією проти Словаччини 23 березня 1939 року (115 сіл округів Собранці та Сніна, 69 тис. осіб), територія Підкарпаття 11.500 кв. км із населенням понад 600 тис. осіб; 4) на підставі рішень другого Віденського арбітражу 30 серпня 1940 р., у 1941 році територія Підкарпаття 12.061 кв. км, із населенням понад 670 тисяч осіб.

3. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА

Пропонована таблиця приблизно відобразить демографічні тенденції, що спостерігалися на Підкарпатті в роки Другої світової війни.

Таблиця 2. Демографічна динаміка у Закарпатті 1938–1946 років

	На 2.XI.1938		На 31.I.1941		На 1.XI.1946	
		%		%		%
Українці/русини	450.925	62,2	502.329	58,8	527.032	73,6
Росіяни					12.176	1,7
Угорці	115.805	16	233.840	27,4	134.588	18,8
Євреї	95.008	13	78.727	9,2	6.998	1,0
Чехи	34.511	4,8	6.853	0,8	2.774	0,4
Словаки					13.404	1,9
Німці	13.804	1,9	13.251	1,5	2.338	0,3
Румуни	12.777	1,76	15.602	1,8	12.412	1,7
Інші	2.527	0,34	4.170	0,4	4.192	0,6
<i>Всього</i>	<i>725.357</i>		<i>854.772</i>		<i>715.914</i>	

Складено на основі: Kocsis Károly – Kocsis-Hodosi Eszter: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. – Budapest: Geographical Research Institute and Minority Studies Programme, 1998. – 86 р.; Офіційський Р. *Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944)*. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – С. 59.

Звичним явищем стали систематичні переміщення підкарпатських службовців углиб Угорщини. А згідно з урядовим розпорядженням, відновлювалися колишні угорські назви 176 населених пунктів у щойно приєднаних землях Карпатської України.

3.1. Руські (українці)

У взаєминах із найголовнішою етнічною спільнотою Підкарпаття урядові кола воліли виробити ідеологічну платформу, де було б зафіксовано особливе становище місцевого слов'янського населення. Проте цей процес проходив нелегко, насамперед у справі вибору адекватного етноніму. Так, повідомляючи Раду міністрів Угорщини про жваві дискусії на теренах краю, значний суспільний резонанс автономістської ідеї, наджупан Берег-Угочанської жупи Арпад Шіменфалві 7 травня 1940 року зауважив, що термін «угроруський» – кабінетний новотвір, який дуже важко переходить у народну свідомість. Назвою «рутен» користується пересічне угорське населення, а «русин» – угорські службовці. А взагалі корінні жителі визначають себе «руськими». Подібна термінологічна мішанина панувала і в уживанні підкарпатськими періодичними виданнями назви держави – «Угорія», «Венгрія», «Мадярщина», «Угорщина», «Мадярія».

Відомий славіст підкарпатського походження Олександр Бонкало у журналі «Láthatár» («Горизонт») цій проблемі у 1939 році окремо присвятив спеціальну статтю, де проаналізовано назви, якими звикли ідентифікувати його земляків – «kárpatorosz» (карпатський росіянин), «nagyorosz» (великорос), «orosz» (росіянин), «ruszin» (русин), «rutén» (рутен), «uhrorusz» (угрорус), «ukrán» (українець). І дійшов висновку, що місцевих жителів треба називати угрорусами або русинами, а інші етноніми відкинути.

Олександр Ільницький вважав, що «тут усе русини жили і живуть, котрих із великоросами і українцями, як і з чехами та іншими слов'янськими племенами тільки слов'янське походження пов'язує», а розділяє «непохитна стіна тисячолітньої мадярсько-руської братської історії» («Календарь „Гандья” на 1940-ый переступный рок»).

Не було однастайності й серед представників проугорського істеблішменту. Головний аргумент зводився до того, що етнонім «русини» є надто скомпрометованим, тобто ствердивсь як синонім терміну «українці». Слово «русин» вживали тільки в деяких частинах Ужанської та Березької жуп, а в Мараморощі, Земпліні, Шариші – «руснак». Отже, підводив підсумок Й. Камінський, «угроруський народ» – найкраща назва «в мадярському державному і національному відношенні».

Угорські комуністи, які нелегально у 1940 році видавали на Закарпатті газету «Munkás Újság» («Робітничі новини»), дотримувалися іншої думки. У статті «Чого хоче закарпатський народ?» вжито офіційну назву «ukrán». У цьому питанні вони дотримувалися традиційної комінтернівської лінії.

Мовне питання. Русофіли бажали ствердити офіційний статус «русского языка» (російської мови). Для початку Георгій Геровський оперативно підготував

у 1939 році посібник «Русская грамматика» для другого року навчання народних шкіл. Але до русофілів владні структури Угорщини завжди ставилися прохолодно. Одначе мовне питання назрівало.

Аби існуючий мовно-граматичний вакуум не будив несанкціонованих лінгвістичних фантазій, у 1940 році світ побачив підручник для середніх шкіл «Грамматика угрорусского языка» як офіційне видання Регентського комісарського управління. У передмові міністерський радник, канонік Юлій Марина, котрий очолював шкільний відділ регентського комісаріату, вказав на необхідність повернутися до принципів граматики, складених Августином Волошином у 1907 та 1919 роках і схвалених Угорською академією наук.

Проте на цей офіціоз наступного 1941 року чекав суворий критичний розбір (брошура у 78 сторінок, видана в Ужгороді), опрацьований викладачами «руського языка» (російської мови) Ужгородської, Мукачівської та Хустської гімназій під керівництвом Г. Геровського і В. Крайняниці. Ця критична брошура обійшлася без резонансу.

Як показував досвід попереднього чехословацького періоду, мовна полеміка до суспільної стабільності не приводила. Тому питання було вирішено остаточно. Видання Підкарпатського товариства наук «Грамматика руського языка» Івана Гарайди стала шкільним підручником починаючи з 1941/42 навчального року.

Регентський комісар Міклош Козма особисто слідкував за підготовкою граматики І. Гарайди, а від себе додав у запропонований алфавіт 34-ту букву – граматичний знак „ь” (йор). Він спеціальним розпорядженням схвалив її до обов’язкового вживання у всіх школах Підкарпаття. А міністр освіти і культів наказом № 27.300/1941 запровадив цю граматику у всіх школах Угорщини з руською мовою викладання, а також у школах, де вивчали руську мову.

Мовне питання мало пріоритетну вагу для крайової влади. Наприклад, М. Козма встановив 4 тисячі пенгів грошової нагороди тим жандармам, котрі у вивченні руської мови покажуть найліпші результати.

За угорською політикою на Підкарпатті у галузі освіти уважно спостерігала закарпатська діаспора, а надто політична еміграція. Газета українських націоналістів «Наступ», що виходила у Празі, особливо пильно стежила за кожним таким кроком та детально інформувала читачів. Так, 16 березня 1940 року «Наступ» повідомив: «Крім високих оплат причиною покидання школи є також неможлива мова навчання в так званих руских класах. Більше чим 60% предметів учать учителі виключно по мадярськи (історія, географія, фізика, природа, числення), а решту предметів неможливим мадярсько-руським язичієм. Ніяких книг в горожанських школах немає. Українські та «карпаторуські» (панькевичівка) попалили й учбовий матеріал диктують оцим нечуваним язичієм».

Станом на 1938 рік на Підкарпатті працювали чотири гімназії (Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст), торговельна школа (Мукачево), дві вчительські семінарії (Ужгород, Мукачево). Гімназії у Білках і Рахові, що виникли у Карпатській Україні на базі евакуйованих руських класів Берегівської гімназії, припинили існування відповідно у 1940 і 1941 роках, перетворившись у горожанки. У січні 1940 року в гімназіях «угроруської» мови викладання (48 класів) навчалось 2.386 учнів. Із ними працювало 75 викладачів і 9 катехитів.

На початку 1938/1939 навчального року налічувалося 52 горожанки – українські/руські (23), чеські (24), угорські (4) та німецька (1), де нараховували 12.127 учнів. У всіх 16-ти горожанках, що функціонували на Підкарпатті станом на січень 1940 року, працювало 146 вчителів і навчалось 3.137 учнів. Тобто маємо чотирикратне падіння чисельності учнівського контингенту. Причому у восьми школах навчальною мовою була угроруська, у шести – угроруська з угорськими паралельними класами. Також було по одному закладу з угорською та словацькою мовою навчання.

У 1940/1941 навчальному році у народних школах Закарпаття з угроруською, угорською, словацькою, німецькою, румунською, єврейською мовою навчання у 2.622 класах 2.450 вчителів навчали 119.420 учнів.

Проходила інтенсивна чистка у процесі підбору та розстановки вчительських кадрів. 24 березня 1939 року шкільний відділ «Цивільного правління» Підкарпаття видав об'язник, в якому наказувалося звільнити зі шкільництва всіх українських емігрантів, що прийшли сюди починаючи з 28 жовтня 1918 року. Працювати в школах мали право лише представники російської еміграції, що боролися з більшовизмом.

За повідомленням окружного військового командування від 27 грудня 1940 року, не пройшло й двох років як в Ужгородській греко-католицькій вчительській семінарії 70% викладацького складу становили вихідці з «корінної Угорщини».

На підставі розпорядження крайового військового командування від 31 березня 1939 року були конфісковані для знищення «всі українські та протиугорські книги». 15 квітня 1940 року наджупан Ужанської жупи А. Шіменфалві видав розпорядження, в якому зобов'язав бургомистра Ужгорода «конфіденційно дати вказівку» керівнику міської бібліотеки закрити доступ до чеської, української та російської літератури. Ці книжки видавалися лише тоді, коли з'ясовувалась їх необхідність «для наукових цілей, наукової розробки». Щоквартально до наджупана мала надходити конфіденціальна інформація про тих, хто користувався вказаною літературою.

Релігійний фактор. Складність процесу формування етнічної самосвідомості слов'янського населення Підкарпаття підкреслювала не тільки боротьба за адекватний етнізм, певне протистояння двох етнокультурних напрямків (русинський та русофільський), але й відсутність єдиного духовного моноліту – церкви.

Кількість вірників у 1941 році: греко-католики – 412.901, або 61,9% (519.945 – дані єпископа Т. Ромжі), православні – 114.659, або 17,2%, іудеї – 80.598, або 12,1%, римо-католики – 39.818, або 6,0%, реформати – 14.825, або 2,2%, євангелісти – 1.858, або 0,2%, інші – 2.842, або 0,4%. Всього населення – 667.561, або 100%.

Спочатку офіційні кола відкрито симпатизували греко-католикам. Згодом було проведено чимало заходів на зміцнення православ'я, зокрема подолано юридичну невпорядкованість.

Після березня 1939 року більша частина православних із 112 священниками на чолі з єпископом-ординарієм Мукачівсько-Пряшівської греко-східної єпархії Володимиром Раїчем залишилася під угорською владою, а словацькими громадянами стали 26 священників (20 тисяч вірників). Упродовж року православні зазнали переслідувань, влада не без успіху поширювала тезу, що «православ'я творить ворота

для вступу росіян у Дунайську котловину». Наприкінці 1939 року єпископ В. Раїч покинув край і відбув у метрополію – Сербський патріархат.

Однак трохи згодом, у середині 1940 року, уряд змінив акцент. Так, було задоволено скаргу православних ченців монастиря у селі Терєбля (тепер Тячівський район) до прем'єр-міністра П. Телекі. Забраний місцевою владою 7 червня 1940 року монастир було повернуто через місяць. До того ж, православні священники Підкарпаття активно виступили проти автономії, чим підвищили свій рейтинг в очах зацікавлених політичних сил Угорщини.

Заключним акордом став декрет регента М. Горті від 12 квітня 1941 року про призначення єпископського намісника і адміністратора для угорських і підкарпатських греко-східних громад (осідок – у Будапешті). Ним був іменований протопресвітер, доктор теології Михайло Попов, російський білоемігрант, викладач Дебреценського університету.

Михайло Попов вступив на посаду в урочистій атмосфері 1 червня 1941 року в єпископському храмі Мукачеве у присутності регентського комісара Міклоша Козми і міністерського радника Шандора Єсенські. А вже через два місяці, з 1 серпня, греко-східні священники почали отримувати заробітну плату від держави.

Проте новіші протестантські віяння не мали легального статусу. Так, на початку 1942 року у Вишкові (тепер Хустський район) була заборонена діяльність сектантських груп «Адвентисти сьомого дня» і «Свідки бога Єгови». Аналогічні заходи вживалися не тільки на Підкарпатті, але й в усій Угорщині.

3.2. Німецьке питання

Закарпатські німці в роки Другої світової війни переживали надзвичайно сприятливі часи для розгортання свого національно-культурного розвитку.

Як відомо, 30 серпня 1940 року Йоахим фон Ріббентроп і Джан Галеаццо Чіано, міністри закордонних справ Німеччини та Італії, у Бельведерському палаці у Відні винесли рішення передати під угорський суверенітет північну та північно-східну частини Трансільванії. Це територія у 43 тис. кв. км із населенням 2 млн. 577 тис. осіб, у тому числі близько 1 млн. румунів, що до того часу належали Румунії. Тоді ж, під час другого Віденського арбітражу, були підписані німецько-угорська і німецько-румунська угоди про національні меншини. Зокрема, угорський уряд зобов'язувався турбуватися про те, щоб німці, які живуть в Угорщині, не терпіли ніякої шкоди через їхню національну приналежність і солідарність із націонал-соціалістичним світоглядом, а також надати право на громадські об'єднання і можливості вільного спілкування з Німеччиною на ниві культури (посередництвом фольксбундів).

За дорученням регентською комісара М. Козми, котрий не бажав втрачати реального контролю за ситуацією, його радник, жандармський полковник у відставці А. Кричфалуші-Грабар пильно стежив за діяльністю фольксбундів, створених за вказівкою Берліна. Він, зокрема, у 1941 році регулярно відвідував їхні засідання, що проводились у німецьких населених пунктах.

30 травня – 2 червня 1941 року на Підкарпаття приїхав із візитом Отто Ермансдорф, німецький посол в Угорщині. Він оглянув солекопальні у Солотвіні,

побував у Рахові й вернувся в Ужгород, де бесідував з М. Козмою. Німці Підкарпаття відчували зримо піклування матірньої держави.

Угода між Угорщиною і Німеччиною про вербування новобранців у військові частини вермахту (Ваффен-СС) серед німецького населення на території Угорщини була укладена 12 лютого 1942 року. Планувалося мобілізувати 20 тисяч осіб віком 18–40 років. Журналістам заборонялося висвітлювати хід акції.

Вже 24 лютого 1942 року (згідно з повідомленням начальника ужгородського відділення VIII кошицького поліцейського округу наджупану Угочанської жупи) на Підкарпатті з числа активістів *Volksbund der Deutschen in Ungarn* в німецьку армію зголосилося близько чотирьохсот осіб. Визнано придатними до служби близько двохсот. Їхнім сім'ям щомісячно виплачували 70 пенге допомоги, а у випадку загибелі – певну одноразову суму і надавалося німецьке громадянство. Жінки завербованих отримували по 60 пенге щомісяця і по 22,5 пенге на кожну дитину.

Перебіг подій на Східному фронті додав провідним угорським політикам скептицизму. В січні 1943 року Друга угорська армія зазнала катастрофічної поразки. У вересні 1943 року керівництво Вермахту отримало вказівку на розробку оперативного плану окупації Угорщини. План мав кодову назву «Маргарита». У кінці лютого 1944 року план було доповнено операцією під кодовою назвою «Троянський кінь», в рамках якої німецькі війська підпільно проникли в країну. 19 березня 1944 року вони без спротиву окупували країну. Чисельність військ, що брали участь в окупації приблизно складала 40–50 тисяч вояків.

Як і у Першій світовій війні, Угорщина в 1938–1944 роках опинилася в одному таборі з Німеччиною. Підсумки Другої світової війни повторили наслідки 1918 року.

3.3. Інші національні меншини

Одразу після загарбання Карпатської України нова влада позбавила 36% ремісників і торгівців (в основному євреїв) патентів. Встановлювалися додаткові податки, що перевищили основні на 60%. Причому 1.708 спеціалістів із вищою і середньою освітою залишилися без роботи. Замість 3.830 єврейських торгівців працю продовжили 2.475 підприємців християнського віросповідання, з них 1.746 підкарпатського походження.

Ці заходи, проведені під пильним оком М. Козми, цілковито відповідали проголошеному ним 22 вересня 1940 року принципу: «На Карпатській території існує і єврейське питання. Мало того. Із причини великої кількості євреїв на цій території, тут єврейське питання є ще більш гострим». На виконання антисемітського закону 4 травня 1939 року про суспільні та економічні обмеження прав євреїв, угорський уряд піддав потужному пресингу єврейську спільноту.

«Карпаторусській голось» час від часу поміщав тенденційні добірки, в яких передавав на розгляд влади «єврейські підступи». Зокрема, у статті, оприлюдненій 26 серпня 1939 року, звернуто увагу на те, що фірми Гершка Давидовича, Шлейми Шалара, Кополовича отримали державне замовлення на будівництво мостів і дамби (шляхові відтинки Соїми–Гукливій та Буштино–Синевир), обминувши конкурс. 25 жовтня 1941 року читачам було повідомлено про продуктову аферу,

викриту в Ужгороді. Прокуратура розпочала слідство щодо зловживань чотирьох єврейських торгівців овочами – Мора і Герцега Шафранів, Філіпа Вайсбергера і Абрагама Глюка. Вони продавали помідори з Кечкемета по 35–40 філерів за кілограм (закупили загалом 6.400 кг по 24 філерів), «наваривши» таким чином близько 700 пенге. Інший ужгородський підприємець Шаму Лебович, що продавав овочі на площі Сейчені, попався на гачок газети 21 листопада 1941 року за те, що купив три центнери вівса по 35 пенге за центнер, а хотів продати дорожче при встановленій нормі 24,5 пенге. Як різновид фуражного зерна, овес потрібен був не горожанам, а їхнім коням (у кого були), які тоді використовувались як засіб пересування. Ще було далеко до масової автомобілізації населення. Крім того, овес продавався на недільних ринках для потреб господарств селян у приміських селах. Ужгород узагалі нагадував село, завдячуючи його окраїнам – Радванка і тому подібне.

Приводились ці факти з метою створити враження, що ніби євреї своїми спекуляціями спричиняють подорожчання продуктів, а не безпорадна економічна політика уряду, що інфляційним шляхом покривав всезростаючі військові видатки. Одним із дискримінаційних кроків стало запровадження інформаційної ізоляції. Згідно з вказівкою міністерства внутрішніх справ, у січні 1942 року в Ужгороді у близько тридцяти підозрілих осіб єврейської національності конфіскували радіоприймачі, аби не слухали «фальшиві вісті» з Лондона чи з Москви.

Проблеми національно-культурного розвитку словацької меншини Підкарпаття також повинні були перебувати в полі зору відповідних урядових чинників. Особливо в контексті недружних і напружених міждержавних відносин Угорщини та Словаччини, арбітром в яких завше виступала Німеччина та Італія. Активно і масштабно діяла Партія словацької народної єдності (Strana slovenskej narodnej jednoty, скорочено – SSNJ), відділенням котрої в Собранцях керував римокатолицький священник Юрай Чалфа.

Беручи до уваги етнополітичне протистояння угорців і румунів, про що яскраво засвідчив другий Віденський арбітраж, румунська проблематика на Підкарпатті, очевидно, перебувала в цілком занедбаному стані.

Знайти своє місце у міжцивілізаційній (геополітичній) системі координат – питання, що гостро постало перед Закарпаттям наприкінці 1930-х років. Сценарій розвитку подій виявився для краю дуже несприятливим, привів до тривалих деструктивних явищ. У підсумку геополітична доктрина більшовизму перемогла. Карпати перестали бути bastіоном на шляху імперських устремлінь Радянського Союзу.

4. ГОЛОКОСТ НА ПІДКАРПАТТІ

4.1. «Єврейські закони» (1938–1942)

У результаті Трианонської мирної угоди змінилась не лише територія Угорщини, але значною мірою й етнічні співвідношення. Серед населення історичної Угорщини угорці склали 54,4%, а в Трианонських кордонах із загальної чисельності

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ 1938–1944 РОКІВ

- 29 травня 1938 року – В Угорщині вийшов т. з. Перший «єврейський закон» (закон № XV від 1938 року), який обмежив 20% максимальну кількість найманих працівників іудейського віросповідання в певних сферах.
- 21–22 січня 1939 року – В Ужгород і Мукачево навідався угорський прем'єр Бейла Імреді з дружиною у супроводі міністра торгівлі та промисловості Антала Кундера, державного секретаря Тібора Патакі.
- 2 лютого 1939 року – Радянський Союз розірвав дипломатичні відносини з Угорщиною.
- 19 лютого 1939 року – У Мукачеві провів роботу «Конгрес русских националистов», на якому були присутні активні члени «Русской Национально-Автономной Партии» та «Русской национальной гвардии чернорубашечников». Центральною постаттю конгресу став «вождь русских националистов» Степан Фенцик.
- 15 березня 1939 року – Одночасно зі вступом німецьких військ у Прагу угорська армія в трьох напрямках перейшла чехословацький кордон і захопила більше ста населених пунктів Карпатської України.
- 18 березня 1939 року – Завершення окупації Карпатської України. У Будапешті почалася нарада під головуванням прем'єр-міністра Пал Телекі про підготовку самоврядування Підкарпаття.
- 20 березня – 7 липня 1939 року – Краєм управляла військова адміністрація Підкарпаття (Kárpátaljai katonai közigazgatás) на чолі з генералом Бейлоу Новаковичем. Радник Михайло Демко. Цивільний урядовий комісар Юлій Марина.
- 21 березня 1939 року – Газета «Magyar Nemzet» («Мадяр Немзет») публікує спільне звернення регента Міклоша Горті та прем'єр-міністра Пала Телекі до населення Підкарпаття: «русинський народ в складі угорської державності повинен отримати власне самоврядування, яке, проживаючи поза її межами, досягти не зміг».
- 23 березня 1939 року – Угорські війська вторглися до Словаччини і вийшли на заплановані рубежі у трьох напрямках: Великий Березний–Улич–Старина; Малий Березний–Убля–Стакчин; Ужгород–Тибава–Собранці.
- 24 березня 1939 року – Шкільний відділ цивільного правління Підкарпаття видав обіжник, в якому наказувалося звільнити зі шкільництва всіх українських емігрантів, що прийшли сюди починаючи з 28 жовтня 1918 р. Працювати в школах мали право лише представники російської еміграції, що боролися з більшовизмом. У цей же день словацька авіація бомбардувала Ужгород, Великий Березний та Собранці. Угорською відповіддю було бомбардування аеропорту в Іглов (Spišská Nová Ves).
- 25 березня 1939 року – Прем'єр-міністр Угорщини Пал Телекі відвідав окуповані словацькі землі, зайшов до гонведів аж на фронтіву лінію.
- 27 березня – 4 квітня 1939 року – У Будапешті працювала змішана словацько-угорська комісія, що завершила роботу підписанням протоколу про новий східний кордон між Словаччиною і Угорщиною. У підсумку 7 квітня угорські

- війська вступили у ряд інших населених пунктів. Словацька територія звужилася на один округ – Собранці та частину округу Сніна, де проживало біля 45 тисяч осіб у 74 селах. Переважало тут населення руської (української) ідентичності. Приєднані землі були включені до складу Підкарпаття.
- 30 березня 1939 року – 3 ініціативи міністерства землеробства в Ужгороді, під головуванням прелата Олександра Ільницького був сформований комітет з 6 членів, завданням якого було «проведення термінової акції економічної допомоги, що розпочинається на Підкарпатті».
- 31 березня 1939 року – Розпорядження крайового військового командування Підкарпаття №142/1939 про конфіскацію для знищення «всіх українських і проти угорських книг».
- 22 квітня 1939 року – В Ужгороді створено Підкарпатський виробничий споживчо-збутовий кооператив «Гондя». Голова Юлій Марина.
- 5 травня 1939 р. Опубліковано Другий «єврейський закон» (закон № IV від 1939 року) про подальше обмеження «впливу в суспільному та економічному житті» угорських громадян єврейської національності.
- 14 травня 1939 року – «Золотий поїзд», який перевозив святу правицю Святого Іштвана, проїхав через Чоп, Ужгород, Батєво, Мукачево, Берегово. В Мукачеві реліквію пронесли по місту. Серед інших у хресному ході взяв участь кардинал-примас Юстиніан Шереді.
- 22 травня 1939 року – Створено німецько-італійський військовий альянс («Сталевий пакт»).
- 28–29 травня 1939 року – В Угорщині – за винятком Верхньої Угорщини і Підкарпаття – були проведені вибори депутатів до Держаних зборів. Засідання Держаних зборів відбулося 10 червня без представників Верхньої Угорщини і Підкарпаття.
- 22 червня 1939 року – Державні збори Угорщини прийняли закон № VI від 1939 р. «Про з'єднання Підкарпатурської території з Угорською державою», а прем'єр-міністр П. Телекі підписав розпорядження № 6.200 від 1939 р. «Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської Русі». Ці документи стали правовою основою для переходу до цивільного управління краєм. Натомість військової адміністрації було створено специфічну (стосовно інших адміністративно-територіальних складових Угорщини) інституцію – регентський комісаріат Підкарпатської території. Регентський комісар підкорявся виключно регенту країни та прем'єр-міністру. У нижню палату угорського парламенту були запрошені від Підкарпаття: Юрій Бенце, Іван Бокшай, Андрій Бродій, Михайло Демко, Стефан Фенцик, Юлій Фелдешій, Петро Гайович, Володимир Гомічко, Іван Шпак, Едмунд Жегора. Депутати історичного Закарпаття від Угорської Партії Верхньої Угорщини: Ференц Егрі, Карой Хоккі, Ендре Корлат, Євген Ортутай, Аладар Возарі, Олександр Чуга.
- 29 червня 1939 року – Регент Угорщини Міклош Хорті призначив регентським комісаром Підкарпатської території Жігмонда Перені.
- 1 липня 1939 року – Регент Угорщини Міклош Горті довічними членами верхньої палати угорського парламенту призначив греко-католицького прелата

- Олександра Ільницького, голову Центральної Руської Народної Ради Йосифа Камінського та єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії Олександра Стойку.
- 7 липня 1939 року* – На Підкарпатті припинило діяльність військове управління, набрала чинності розпорядження № 6.200 від 1939 р. щодо цивільної адміністрації. Території, заселені русинами об'єднує Підкарпаторуська територія. Жігмонд Перені вступив на посаду регентського комісара.
- 16 липня 1939 року* – Регентський комісар Жігмонд Перені виступив з вступною промовою у Хусті.
- 16–24 липня 1939 року* – «На території Підкарпаття, яке повернуто до Угорщини», на підставі Рішення Ради міністрів близько 2000 обліковців проводили перепис населення, сільськогосподарського майна та худоби. Територія Підкарпаття – 12.146 км², загальна кількість населення – 671.962 осіб. Кількість «відпочиваючих» – 7 тисяч, «відсутніх» – (в основному на жнивях у рівнинних регіонах) 13.582. Населення найбільших населених пунктів: Мукачево – 27.291, Ужгород – 23.785, Хуст – 18.874, Виноградово – 12.569, Ясіня – 10.499 людей. Релігійна приналежність: 61,8% – греко-католики, 17,2% – православні, 12,1% – євреї, 8% – римо-католики, 2,2% – реформати.
- 22 липня 1939 року* – Андрій Бродій заснував в Ужгороді Угро-руський Клуб депутатів Державних зборів Угорщини.
- 30 липня 1939 року* – В Ужгороді видали перший номер тижневика – «офіційної газети Підкарпатської території» під назвою «Kárpátaljai Közlöny» - «Підкарпатський Вїстникъ»). Видаєць – регентський комісаріат Підкарпаття.
- 2 серпня 1939 року* – Постанова № 18.136/1939 Прем'єр-міністра (П. М.), що вносить доповнення до постанов № 5.800/1939 та № 6.200/1939. (П. М.), які регулюють застосування мов у державних установах, виголосила: «На Підкарпатті угро-руська мова не національна мова, а друга державна мова. Мовне питання повинно розглядатись в практичній площині, і ні в якому разі не можна з нього робити політичне питання».
- 23 серпня 1939 року* – Народний комісар закордонних справ СРСР В'ячеслав Молотов і Міністр закордонних справ Німеччини Іоахим фон Ріббентроп підписали у Москві радянсько-німецький пакт про ненапад (пакт Молотова – Ріббентропа).
- 28 серпня 1939 року* – Вийшла Постанова № 17.946/1939 Міністра внутрішніх справ Угорського королівства «Про внесення змін до адміністративного поділу Підкарпатських територій, в зв'язку з їх поверненням до Святої Угорської Корони».
- 1 вересня 1939 року* – Німеччина напала на Польщу, в результаті чого і розпочалась Друга світова війна. В Угорщині введено надзвичайний стан. Обмежувалося право зборів і мітингів, запроваджувалася перевірка періодики (внутрішня цензура) і закордонної друкованої продукції, скасовувалося обмеження робочого часу та оплачувані відпустки, встановлювалися тверді ціни.
- 12 вересня 1939 року* – Андрій Бродій створив «Угросорусское национальное объединение». Це мало чисто декларативний характер, бо далі про об'єднання нема жодних відомостей.

- 17 вересня 1939 року* – Радянський Союз повідомив угорський уряд, що вважає недоторканість кордонів Угорщини. Радянська армія цього ж дня вторглася на територію Польщі.
- 18 вересня 1939 року* – В результаті подій у Польщі вночі розпочався нелегальний перехід поляків в Угорщину по Ужоцькій залізниці. Серед біженців, які рятувались на Ужку, у Волівці, Ясінях було багато дипломатів та високопосадовців міністерства закордонних справ. Угорський уряд погодився прийняти біженців з поміж польського цивільного населення.
- 24 вересня 1939 року* – Угорщина відновила дипломатичні відносини з Радянським Союзом.
- 27 вересня 1939 року* – Цього дня пополудні радянські війська вийшли на угорський кордон біля Верецького перевалу, ввечері вже біля Яблунецького, а 28 вересня увечері кордон досягли вже і на Ужоцькому перевалі. Командування зв'язалося з Угорською прикордонною службою для «з'ясування точної лінії кордону».
- вересень 1939 року* – У відповідності до Розпорядження Міністра релігії та освіти № 133.200/IX.1939 у школах зі словацькою, руською і німецькою мовами навчання викладання предмета угорської мови – як державної мови – обов'язкове, інше ж проводиться на рідній мові; нестачу підручників, якими ще користуються, вчителі зобов'язані доповнювати відповідним духовно-патріотичним навчанням; 1939–1940 навчальний рік все ще розглядався як перехідний, але починаючи з 1940–1941 навчального року навчання проводитиметься виключно за угорськими навчальними програмами.
- 20 листопада 1939 року* – Прем'єр-міністр Пал Телекі призначив члена Верхньої палати, прелата греко-католицької церкви Олександра Ільницького головним радником регентського комісаріату Підкарпаття.
- 4 грудня 1939 року* – Головний радник Олександр Ільницький зайняв свій пост.
- 12 грудня 1939 року* – До верхньої палати був поданий проект Положення про вибори депутатів парламенту від Верхньої Угорщини і Підкарпаття, згідно якого для Підкарпаття було виділено 11 мандатів (край має стільки районів), Ужанська жупа отримує 1 мандат, Бережська та Угочанська адміністративно поки що об'єднані жупи – 3. Ухвала Положення відбулась 18 грудня.
- 31 грудня 1939 року* – Оприлюднений закон № XVIII від 1939 р. «Про вибори депутатів Державних зборів на воз'єднаних з Святою Угорською Коронаю територіях Верхньої Угорщини, та на повернутих до Святої Угорської Корони територіях Підкарпаття» (прийнято 28 грудня).
- 1939 рік* – За даними Підкарпатської землеробської палати на Підкарпатті 263.847 працюючих (196.330 чоловіків, 67.517 жінок), кількість утриманців 403.714, з доходів від підсобного сільськогосподарського виробництва жили 521.708 (212.793 працюючих та 308.915 утриманців), серед них батраків 28.054 (та 20.451 утриманців), з доходів від лісогосподарування жили 19.467 (та 39.883 утриманців).
- 16 березня 1940 року* – Регентський комісаріат видав Розпорядження «Про перевірку бібліотек, які знаходяться у віданні шкіл та сіл на території Підкарпаття».

Комісія перевіряє зміст книжок на предмет наявності у них антидержавних закликів, та чи не написані вони на такій мові (українська, великоруська), яка не відповідає русинській мові і таким чином чи не підпадають вони під претензії». «Книжки, які вважаються непідходящими» «до особливого розпорядження необхідно вилучити».

квітень 1940 року – Повінь на Підкарпатті.

25 травня 1940 року – В столиці в урочистій обстановці було відкрито перший регулярний авіарейс по маршруту Ужгород–Кошице–Будапешт.

19 червня 1940 року – Прем'єр-міністр Пал Телекі в парламентському виступі розповів про те, що вибори, які повинні були відбутися в Верхній Угорщині та Підкарпатті до 30 червня – по причині воєнних дій переносяться на невизначений термін. Мандати чинних депутатів будуть продовжені.

2 липня 1940 року – Прем'єр-міністр Пал Телекі, виступаючи в угорських Державних зборах підкреслив: необхідність забезпечення розумної національної політики, недопустимо, щоб влада «посміла впливати на будь кого, щодо визначення власної національної приналежності», щодо впливу при виборі школи для дітей. Посадові особи в районах проживання національних меншин повинні складати іспит на знання мови.

23 липня 1940 року – Прем'єр-міністр Пал Телекі представив до парламенту законопроект про Підкарпатське Воєводство та його самоврядування.

5 серпня 1940 року – На вимогу військового командування прем'єр-міністр Пал Телекі відкликав законопроект про Підкарпатське Воєводство та його самоврядування.

30 серпня 1940 року – Німеччина та Італія Другим Віденським арбітражем від Румунії до Угорщини приєднує Північну Трансільванію та Секейщину.

кінець серпня 1940 року – Повінь на Ужі та Латориці завдала великих збитків. На околицях Мукачева завалилися будинки.

2 вересня 1940 року – Регент Міклош Горті звільнив Жігмонда Перені за його власним проханням з посади регентського комісара Підкарпаття.

12 вересня 1940 року – Регент Міклош Горті призначив Міклоша Козму регентським комісаром Підкарпаття.

15 вересня 1940 року – В Ужгород прибув новий регентський комісар Міклош Козма.

25 вересня 1940 року – Прем'єр-міністр П. Телекі підписав розпорядження № 6.840/1940 «Участь державних службовців у діяльності політичних партій». Їм дозволялося членство в будь-якому з легалізованих політичних об'єднань, але на них, за винятком міністрів, регентського комісара, статс-секретарів, жупанів, старост, депутатів, накладалася заборона займати партійні посади і використовувати на службі партійну символіку.

вересень 1940 року – АТ «Латорицю» реорганізовано під новою назвою АТ «Латорца». Генеральний директор Дюла Шімонкаї.

26 листопада 1940 року – Набрала чинності Постанова Міністерства внутрішніх справ № 23.301 від 1940 р. про внесення змін до адміністративного розподілу Підкарпатської території.

- 27 листопада 1940 року – Підкарпатський депутат Аладар Возарі в угорському парламенті заявив, що «національне питання в першу чергу є соціальною проблемою».
- 1940 рік – Національний інститут санітарії повідомив, що рівень народжуваності в країні найвищим є на Підкарпатті і складає 29,1 народжень на тисячу населення. Смертність новонароджених теж тут найвища: 18,2%.
- 26 січня 1941 року – В Ужгороді було створено Підкарпатське Наукове Товариство. Голова Антал Годинка.
- 31 січня 1941 року – Перепис населення країни. Населення історичного Підкарпаття складає 854.772 чоловік.
- січень 1941 року – Згідно доповіді поліції Ужгорода, в місті налічується 135 приватних автомобілів, 54 автомобілі-таксі, 1 автобус, 54 мотоцикли, 40 вантажних автомобілів, 2085 велосипедів, 44 карет.
- 15 березня 1941 року – Щоденна газета Мукачева «Kárpáti Híradó» («Карпатський вісник») редакцію, видавництво та друкування перенесла до Ужгорода, де вона стала органом прес-центру регентського комісаріату.
- 21 березня 1941 року – З радянської столиці вирушив перший потяг на регулярному маршруті Москва – Будапешт (тривалість поїздки 50 годин). Цей потяг віз прапори 1848/1849 років, які ССРСР повернула Угорщині. Урочистий прийом відбувся на прикордонній станції Лавочне 23 березня.
- 30 березня 1941 року – В Ужгород навідався син регента Іштван Горті (директор Угорських залізниць) із дружиною Ілоною. Він взяв участь у церемонії вручення прапора 5 моторизованому полку, що розмістився в місті.
- 6 квітня 1941 року – З цього дня розпочав курсувати скорий поїзд по маршруту Кіральгаза (Королево) – Будапешт. Тривалість поїздки в одну сторону 7 годин.
- 27 квітня 1941 року – Декрет регента М. Горті про призначення єпископського намісника і адміністратора для угорських і підкарпатських православних громад (осідок – у Будапешті). Ним був іменований протопресвітер, доктор теології Михайло Попов, російський білоемігрант, викладач Дебреценського університету. Він вступив на посаду в урочистій атмосфері 1 червня 1941р. в єпископському храмі Мукачева у присутності регентського комісара Міклоша Козми і міністерського радника Шандора Єсенські.
- 17 травня – 8 червня 1941 року – Дні мистецтва в Ужгороді. 6-ий етап Національних Днів мистецтва після Секешфегервару, Дьєра, Кошице, Ниредьгази та Пийча.
- 22 червня 1941 року – Німеччина напала на Радянський Союз.
- 23 червня 1941 року – Нарком закордонних справ СРСР В'ячеслав Молотов, серед іншого повідомив послу Угорщини в Москві Йозефу Кріштофі, що уряд СРСР не має до Угорщини вимог і наміру на неї нападати.
- 24 червня 1941 року – Угорщина розірвала дипломатичні відносини з Радянським Союзом.
- 26 червня 1941 року – Бомбардування Кошице і залізничного потягу в районі Рахова. Угорщина оголосила війну Радянському Союзу.

- 1 липня 1941 року* – З цього дня на Підкарпатті заборонено проведення будь-яких зборів, свят, пікніків за винятком церковних служб, владно-публічних та асоціативних зборів. Заборонені також міжміські телефонні розмови.
- 12 липня 1941 року* – Видане Розпорядження № 192/2/1941 VII.в. Міністерства внутрішніх справ, в якому говориться, що «з огляду на поточні зовнішньополітичні обставини відкривається можливість того, щоби проживаючих на території країни небажаних іноземців, [...] проти яких винесені і набули чинності постанови про депортацію, або про відмову у наданні дозволу на проживання, [...] і до цього часу не були реалізовані – у найближчий час повинні бути з території країни виселені». Це була перша депортація євреїв з Угорщини.
- 1 серпня 1941 року* – Православні священники Підкарпаття почали отримувати заробітну плату від Угорської держави.
- 8 серпня 1941 року* – Опубліковано так званий Третій «єврейський закон» (№ XV від 1941 року), який забороняє шлюб між євреями та неєвреями.
- 27–28 серпня 1941 року* – Масові вбивства євреїв в Кам'янці-Подільському.
- 31 серпня 1941 року* – На Підкарпатті до цього часу з 3.830 «єврейських торгово-промислових об'єктів» 2.475 перебрали християнські торговці та ремісники, з них 1.796 «аборигени Підкарпаття» інші ж 679 «переселилися на Підкарпаття з інших регіонів країни».
- 1 вересня 1941 року* – З цього дня в школах необхідно використовувати граматику Івана Гарайди (МРК № 27.300/1941).
- 23 вересня 1941 року* – Регентський комісар Підкарпаття власним рішенням ввів тимчасовий порядок використання прапорів на підвладній території. «Поряд з угорським національним прапором, для відзначення русинської народності дозволено використання тільки синьо-червоного прапору. Ці кольори є кольорами давнього прапору Ракоці [...]».
- 7 грудня 1941 року* – Помер регентський комісар Міклош Козма.
- 1941 рік* – Згідно статистичних даних Підкарпатської Землеробської Палати територія Підкарпаття складає 11.583 км², населення 621.916 чоловік, кількість житлових будинків – 119.904, населених пунктів: 433 малих сіл, 11 великих сіл, 1 вільне королівське місто (Хуст), 103 окружних нотаріатів, густота населення 55,1 чоловік на км², на сім'ю припадає 4,1 народжень, з них 2,93 дітей залишається живими, приріст населення між 1930–1941 роками становив 17,6%.
- 5 січня 1942 року* – Призначений новий регентський комісар Вілмош Пал Томчані.
- 17 січня 1942 року* – До Ужгороду прибув новий регентський комісар Вілмош Пал Томчані.
- 20 січня 1942 року* – У Ванзеї біля Берліну відбулася конференція, на якій домовилися про «остаточне вирішення», що означало повне знищення європейських євреїв.
- 30 січня 1942 року* – Газета «Kárpáti Magyar Hírlap» («Карпатський угорський вісник») писала: «дуже холодно [...] дев'яносто років не було такого холоду як цієї зими». «Все Підкарпаття покрите величезним шаром снігу. Всюди

- бушують хуртовини». По цій причині були впроваджені однотижневі канікули в школах.
- 12 лютого 1942 року* – Угода між Угорщиною і Німеччиною про вербування новобранців у військові частини вермахту серед німецького населення на території Угорщини.
- Лютий 1942 року* – На три вакантні місця у палаті представників від Підкарпаття були кооптовані наступні особи: Адальберт Рішко, Стефан Будої, Петро Габка (Кікінеші).
- 11 квітня 1942 року* – Почалася відправка Другої угорської армії на східний фронт.
- Квітень 1942 року* – Згідно доповіді міністерства промисловості, Підкарпаття електрифіковано всього на 5,9%.
- 3 червня 1942 року* – Новим головою Підкарпатського Наукового Товариства обрано Олександра Ільницького.
- 6 вересня 1942 року* – Опубліковано т. зв. Четвертий «єврейський закон» (№ XV від 1942 р.) згідно якого євреї не можуть придбати сільськогосподарську нерухомість, а вже наявне у їхній власності – зобов'язані продати.
- 12 вересня 1942 року* – Починається депортація циганів.
- 19 листопада 1942 року* – Перемога радянських військ під Сталінградом принесла рішучий перелом в ході Другої світової війни. Цього дня Президія Верховної Ради СРСР прийняла Постанову про амністію «карпаторусинів, українців і словаків, які до розчленування Чехословаччини мали чехословацьке громадянство» і були біженцями з Угорщини. Їх випустили з таборів і направили до Бузулуку, щоб вони «вступили добровольцями в чехословацьку армію». Нездатних проходити військову службу, жінок та дівчат направили працювати в Казахстан. У Радянському Союзі було близько 8 тис. біженців із Закарпаття.
- 28 листопада 1942 року* – Опубліковано Закон № XXI від 1942 року «Про зміни і доповнення до Закону № XXII від 1926 про верхню палату Державних зборів, а також про необхідні тимчасові розпорядження щодо організаційної структури верхньої палати пов'язані з повернутими територіями» (від 25 листопада).
- 3 1 січня 1943 року* – «з повернутої Підкарпатської території» до верхньої палати парламенту були кооптовані Петро Дем'янович, Андрій Крічфалуші-Грабар та Стефан Ганьо.
- Січень-лютий 1943 року* – Друга Угорська армія зазнала нищівної поразки біля Дону.
- Із 10 березня 1943 року* – За постановою міністра внутрішніх справ «заборонено проводити будь-які розваги».
- Червень 1943 року* – Доповідь Землеробської Палати про Підкарпаття: перевірили 8.447 дозволів на торгово-ремісницьку діяльність, з яких 1.792 були на руках християн, а 6.655 на руках євреїв. Ліквідували 3.830 єврейських торгово-ремісницьких дозволів, замість них 3.500 християнських торговців і ремісників одержали дозволи, з них 1796 – з Підкарпаття і 679 «вихідці з інших дотріанонських територій Угорщини, що поселились на Підкарпатті».

- 5 липня – 23 серпня 1943 року – Курська битва. Вирішальний перелом в ході Другої світової війни.
- 18 серпня 1943 року – В районі Хуста приземлився радянський повітряний десант, яким керував угорець Ференц Патакі (з кінця 1943 року діяли в Будапешті).
- 28 листопада – 1 грудня 1943 року – Тегеранська конференція. Вінстон Черчілль, Франклін Делано Рузвельт і Йосиф Віссаріонович Сталін домовились про спільний виступ проти німецьких військ (відкриття другого фронту) і про основні аспекти повоєнного устрою після переможного завершення війни.
- 12 грудня 1943 року – Радянський Союз і Чехословацький уряд в екзилі (Едуард Бенеш) в Москві уклали договір про дружбу, взаємодопомогу і взаємодію після війни. У договорі містилася посилка на те, що перший Віденський арбітраж недійсний.
- 14 грудня 1943 року – Едуард Бенеш в Москві передав радянському уряду меморандум під назвою «Виселення частини населення Чехословаччини». Чехословаччина в майбутньому буде національною державою, по закону «національні меншини не будуть вважатися нацією або політично спільнотою».
- 14–18 грудня 1943 року – На чехословацько-радянських міжурядових переговорах в Москві Едуард Бенеш свої побажання сформулював в меморандумі, зокрема, вимагаючи для Чехословацьких збройних сил права «зайняти всі до-Мюнхенські території Республіки» (тобто і Підкарпаття).
- 6 січня 1944 року – Згідно спогадів англійського прем'єра Уїнстона Черчілля, в цей день Едуард Бенеш показав йому карту, де Підкарпаття вже було зображено частиною Радянського Союзу.
- 18 березня 1944 року – Німецькі війська, що були вишикувані на західному кордоні, почали вторгнення в Угорщину.
- 19 березня 1944 року – Німецькі війська без опору зайняли територію Угорщини.
- 22 березня 1944 року – В післяобідній час в Ужгород вступили німецькі війська.
- 3 1 квітня 1944 року – Підкарпаття оголошено територією воєнних дій (Постанова Прем'єр-міністра № 1.440/1940).
- 16 квітня 1944 року – На Підкарпатті починається збір євреїв у гетто. В 2001 році уряд Угорської Республіки саме цей день оголосив угорським Днем пам'яті Голокосту.
- 20 квітня 1944 року – На Підкарпатті «з адміністративних і режимних причин» почалося «в прискореній процедурі виселення [...] єврейського населення».
- 29 квітня 1944 року – Опубліковано урядову Постанову № 10.750/1944, якою вводиться повна цензура преси.
- 8 травня 1944 року – У відповідності до угоди між лондонським урядом в екзилі і Радянським Союзом Закарпаття належить Чехословаччині.
- 10 травня 1944 року – Керівником військової адміністрації Підкарпаття призначений урядовий комісар з повноваженнями міністра в особі генерал-лейтенанта у відставці Андраша Вінце, якому підлегли усі владні органи управління.
- 11 травня 1944 року – Клемент Готвальд, на хвилі Московського радіо запевнив народи Чехії, Моравії, Словаччини, Карпатської України, що «Радянський Союз і Червона армія не бажає втручатися у внутрішні справи

Чехословаччини і не нав'язуватиме їм радянський суспільний устрій», незважаючи на те, що «пани Будапешта та Берліну, та їх празькі, братиславські, ужгородські прислужники» якраз від цього намагаються уберегти чехів, словаків, карпато-українців. Нову Чехословацьку Республіку буде «очищено» від німецького і угорського «сміття».

Середина травня 1944 року – У Закарпатті висадилися радянські десантники.

6 червня 1944 року – Висадка в Нормандії. Відкриття Другого фронту.

Кінець червня 1944 року – Едуард Бенеш у Лондоні зустрівся з послом Радянського Союзу Лебедевим і заявив йому, що не буде мати заперечень якщо Карпатську Україну приєднають до Радянського Союзу, але бажав би, щоб це відбулось після того як Чехословаччина визволиться і він разом з членами уряду зможуть туди повернутися.

9 липня 1944 року – Український штаб партизанського руху відправив на Підкарпаття для організації партизанської боротьби частину десантної групи під командуванням підполковника Олександра Тканка.

14 липня 1944 року – Посол Чехословаччини в Москві повідомив начальника 4 європейського відділу Наркомату закордонних справ Валерія Зоріна про те, що новим урядовим комісаром визволеного Закарпаття стане міністр економіки та відбудови Франтішек Немец.

Липень 1944 року – Регентський комісар зони воєнних дій видав розпорядження про мобілізацію чоловіків 1896–1926 років народження до війська.

Кінець липня 1944 року – Радянські війська досягли оборонну лінію Гуняді, що знаходилася за 15–20 кілометрів від вододільного хребта Північно-східних Карпат.

30 липня 1944 року – З огляду на близькість фронту рішенням міністра внутрішніх справ Угорщини на Підкарпатті було заборонено партійно-політичну діяльність.

5 серпня 1944 року – Ставка Верховного Головнокомандуючого СРСР утворила 4-й Український фронт для ведення бойових дій у Карпатах.

8 серпня – 26 жовтня 1944 року – У Закарпатті воював партизанський загін Дюли Усти, сформований Українським штабом партизанського руху спільно з представниками ЦК Комуністичної партії Угорщини з числа угорських солдат, які добровільно перейшли на бік радянських військ.

21 серпня 1944 року – Промова Едуарда Бенеша в Лондонському радіо до вояків, що вирушали в Карпатський регіон: «Після війни матимемо нову Республіку – кращу, набагато більш демократичну, набагато більш народну. У першу чергу вона буде національною державою чехів, словаків і карпато-українців. Наша Республіка матиме межі кордонів, що були до Мюнхена».

Серпень 1944 року – Командування об'єднаних радянських партизанських загонів, що діяли на Закарпатті закликала населення до боротьби проти «фашистських загарбників»; в Чехословацькому корпусі Радянської Армії, що наближалася служило багато підкарпатських патріотів.

26 серпня 1944 року – У Закарпатті десантувалася сформована Українським штабом партизанського руху спільно з представниками Комуністичної партії Угорщини організаторська група на чолі з Іваном Прищепою.

- 27 серпня 1944 року – Радянські війська перетнули угорський кордон на Ойтозькому перевалі.
- 14 вересня 1944 року – Почався штурм 4-го Українського фронту спорудженої в Північно-східних Карпатах лінії Арпада.
- 27 вересня 1944 року – На Закарпатті почав діяти ще один десантний партизанський загін – «За свободу Чехословаччини».
- 15 жовтня 1944 року – Угорська влада розпорядилася провести евакуацію Ужгород. Цим фактично припинила діяльність угорська адміністрація на всьому Закарпатті.
- 16 жовтня 1944 року – Подав у відставку регент Міклош Горті. Прем'єр-міністром (вождем нації) став Ференц Салаші (прихід до влади партії «схрещених стріл»). Цього ж дня генерал-полковник Бейла Далнокі-Міклош, командуючий Першою армією з частиною офіцерського корпусу перейшов на бік Червоної Армії.
- 19 жовтня 1944 року – Урядовий комісар Андраш Вінце скликав останню нараду в Ужгороді.

ЛІТЕРАТУРА

- Адам М. Загарбання Закарпаття гортистською Угорщиною в 1938–1939 рр. // Українсько-угорські історичні зв'язки / Відп. ред. Ф. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 78–109.
- Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938–1944) // За українське Закарпаття / Упоряд. В. Маркусь і В. Худанич. – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 11–20.
- Баран О. Мадярська окупація Закарпаття в 1939 р. // Український історик [Нью-Йорк]. – 1995. – № 1–4. – С. 119–136.
- Бірчак В. Карпатська Україна: Спогади й переживання / Підгот. текстів і післям. Р. Офіцинського. – Ужгород: Гражда, 2007. – 198 с.
- Брензович Л. Національна політика на Закарпатті після приєднання краю до Угорщини: [На правах рукопису]. – [Ужгород, 2002, 2008]. – 46 с.
- Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Книга друга (вересень 1938 – лютий 1948 р.). – Братіслава – Пряшів: Словацьке педагог. вид-во, 1985. – 356 с.
- Венгрия и вторая мировая война. Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны / Сост. М. Адам, Л. Жигмонд, Л. Керекеш, Д. Югас. – Москва: Изд-во иностранной л-ры, 1962. – 367 с.
- Гранчак І. Окупація Карпатської України військами Угорщини в березні 1939 року // *Carpatica – Карпатика*. – Вип. 3. – Ужгород, 1995. – С. 70–81.
- Данко О. Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939–1944 рр. // *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність* (Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1–4 вересня 1993 р.). – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 349–364.
- Довганич О., Керечанин В., Пруниця С., Попович П. Закарпаття напередодні та в роки другої світової війни // *Книга Пам'яті України. Закарпатська область. І том* / Упоряд. М. Владимир, Н. Цомпель. – Ужгород: Карпати, 1995. – С. 13–85.
- Довганич О. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938–1945 рр.): Дисертація у вигляді наукової доповіді на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Ужгород, 1997. – 72 с.
- Довганич О. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність: репресії проти її оборонців та керівних діячів. – Ужгород: Гражда, 2007. – 140 с.
- Желицки Б. Регент Венгрии Миклош Хорти (1868–1957). // *Новая и новейшая история* [Москва]. – 1996. – № 2. – С. 173–196; № 3. – С. 185–213.
- Закарпаття під Угорщиною 1938–1944 рр. / Ред.-упоряд. В. Маркусь і В. Худанич. – Ужгород: Гражда – Карпати, 1999. – 230 с.
- Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород: Полічка «Карпатського краю», 1994. – 296 с.
- Марина В. Румыны Закарпаття: проблемы истории и этнокультурного развития: Дисертація на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ужгород, 1995. – 183 с.
- Нариси історії Закарпаття / Відп. ред. І. Гранчак. – Т. II (1918–1945). – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 668 с.

- Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 244 с.
- Пашкуй З. Політика мадяризації українського населення на Закарпатті в 1939–1944 рр. // Український історичний журнал. – 1972. – № 4. – С. 98–104.
- Пашкуй З. До питання про автономію Закарпаття під час угорської окупації. // Український історичний журнал. – 1973. – № 2. – С. 93–98.
- Пушкаш А. Цивілізація или варварство: Закарпатье 1918–1945. – Москва: Европа, 2006. – 564 с.
- Українська державність у XX столітті / Ред. О. Дергачов. – К.: Політична думка, 1996. – 436 с.
- Худанич В. Яку автономію обіцяв нам Горті? // Закарпатська правда. – 1993. – 14 вересня. – С. 2.
- Шандор В. Спомини. – Т. II. (Карпатська Україна. 1939–1945). – Ужгород: Гражда, 2000. – 246 с.
- Шляхом Жовтня (Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною): Збірник документів. – Т. V. (1938–1944 рр.) / Упоряд. Г. Сяргова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 520 с.
- Ablonczy Balázs, Teleki Pál. – Budapest: Osiris, 2005. – 547 p. (Ablonczy Balázs, Pál Teleki – The Life of a Controversial Hungarian Politician. – Wayne (NJ), Hungarian Studies Publications, 2007. – 338 p.)
- Ádám Magda. A versailles-i Közép-Európa összeomlása. A müncheni válság és Magyarország. // Századok, 1999. 4. sz. – 685–726.
- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.) Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. – Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008. – 508 p.
- Botlik József. Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján I. k. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 1918–1945. 552 p.; II. k. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945. Nyiregyháza, 2005. 445 p.
- Bölöny József. Magyarország kormányai 1848 – 1992. (4., bőv. és jav. kiad.) – Budapest: Akadémiai, 1992. – 486 p.
- Braham, Randolph L. A magyar holocaust. I–II. k. – Budapest – Wilmington: Gondolat Könyvkiadó – Blackburn International Incorporation, 1989.
- Braham, Randolph L. A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. – Budapest: Új Mandátum, 2003. – 249 p.
- Braham, Randolph L. A magyarországi holokaust földrajzi enciklopédiája. I–III. k. – Budapest: Park Kiadó, 2007. – 3718 p.
- Brenzovics László: Kozma Miklós és Kárpátalja. Kozma Miklós naplója. // Korunk, 1998, 1 sz. 104–118. o.
- Dąbrowski Dariusz. Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938–1939. – Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne, 2007. – 414 p.
- Danilák, Michal. Dejiny Rusínov-Ukrajincov v slovenskej historiografii. // Historický časopis 50, 2002. 1. sz. – 80–89.
- Deák, Ladislav. Viedenská arbitráž. – Bratislava: Matica slovenská, 1997.
- Dombrády Lóránt. Katonapolitika és hadsereg 1920–1944. – Budapest: Ister, 2000. – 293 p.

- Eden (Einczig) Joseph. *The Jews of Kaszony, Subcarpathia.* – New York, 1988. 131 p.
- Eiler Ferenc. *Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi Kongresszuson (1925–1939).* – Budapest: Gondolat, 2007. – 396 p.
- Fedinec Csilla. *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok.* – Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004. – 663 p.
- Fedinec Csilla. *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944.* – *Nostra Tempora* 7. Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002. – 533 o.
- Fedinec Csilla (szerk.) *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés.* – Budapest: Teleki László Alapítvány, 2004. – 277 p.
- Fedinec Csilla: *Kárpátaljai autonómia, határváltozások 1918–1944.* In: Pásztor Cecília (szerk.): „... ahol a határ elválaszt” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében.* Kárpátia Könyvek. Salgótarján: Nagy I. Történeti Kör: Nógrád M. Lvt.: Szindbád, 2002. 415–436.
- Fedinec Csilla: *Kárpátaljai autonómia-koncepciók 1918–1944 között.* In: *Kisebbségkutatás* 2001, 3. sz. 450–469.
- Fedinec Csilla: *Kárpátalja közigazgatása és tanügyigazgatása 1938–1944 között.* In: *Magyar Pedagógia* 1996, 4. sz. 367–375. http://www.magyarpedagogia.hu/document/Fedinec_MP964.pdf
- Gyurgyák János. *A zsidókérdés Magyarországon.* – Budapest: Osiris, 2001. – 788 p.
- Gyurgyák János. *Magyarország története képekben.* – Osiris Képeskönyvek, 2008. I–III. k.
- Halevy, Jehoshua. *Berehovo–Beregszász zsidósága képekben.* – Tel-Aviv-Natanya (Izrael): Berehovo–Beregszász és környéke zsidóságának köre, 1989. – 274 p.
- Halmosy Dénes. *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései.* – Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat, 1983. – 690 p.
- Haraszi György. *Kárpáti rapszódia.* // *História*, 2004. 2–3. szám. – 23–28.
- Juhász Gyula. *Magyarország külpolitikája 1919–1945.* – Budapest: Kossuth Kiadó, 1988. – 434 p.
- Juhász Gyula (szerk.) *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945.* IV. k. *Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939 – 1940.* – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- Jelinek Yeshayahu A. *The Carpathian diaspora: the Jews of Subcarpathian Rus’ and Mukachevo, 1848–1948.* – [Boulder, Colo.] *East European Monographs*; New York, [N.Y.]: Columbia Univ. Press, 2007. – 411 p.
- Kárpátalja megyéi.* – 1. r., *Az Ugocsa megyéből kiűzött zsidók nevei. Nagyszőlős és járása.* / *The countries of Carpathian-Ruthenia. Pt. 1., Names of Jews deported from Ugocsa county. Sevlus and vicinity.* [Yad Vashem, 2004.] – 248 p.
- Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai, 1880–1941* / Szerk. Kepecs József, összeáll. Czibulka Zoltán – Budapest: KSH, 1996. – 263 p.
- Kozma Miklós. *Kárpátalja visszavétele.* Napló. [Közread. Brenzovics László.] – Ungvár: *Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség*, 1999. – 144 p.
- Kozma Miklós. *A visszacsatolt Kárpátalja.* Napló. [Közread. Brenzovics László.] – Ungvár: *Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség*, 2010.

- Református lelkész-önéletrajzok Kárpátaljáról és Partiumból, 1942-ből / [vál. és sajtó alá rend. Szabadi István]. I. k. Debrecen: Tiszántúli Ref. Egyhker. és Kollégiumi Lvt., 2008. – 183 p.
- Kocsis Károly – Eszter Kocsis-Hodosi. *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. – Budapest: Geographical Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences, 1998. – 241 p.
- Kozauer Nikolaus. *Die Karpaten-Ukraine zwischen den beiden Weltkriegen unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Bevölkerung*. – Esslingen Am Neckar: Bruno Langer Verlag, 1979. – 240 S.
- Lackó Miklós. *Nyilasok, nemzetiszocialisták: 1935–1944*. – Budapest: Kossuth, 1966. 347 p.
- Lusztig Károly. *A gyertyák csonkig égnek*. // *Múlt és Jövő*, 1992. 3. szám. – 87–92.
- Magocsi, Paul R. – Pop, Ivan: *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. – University of Toronto, 2002. – 520 p.
- Magocsi, Paul R. *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948*. – Harvard University Press, 1978. – 640 p.
- Majsai Tamás. *A magyar holocaust első felvonása, 1941*. // Králl Csaba (szerk.): *Holocaust Emlékkönyv, a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*. – Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség Kiadása, 1994. – 303–309.
- Marcus Vasył. *Carpatho-Ukraine under hungarian occupation, 1939–1944*. // *The Ukrainian Quaterly [New York]*. – 1954. – № 3. – P. 252–256.
- Malá vojna. *Vojensky konflikt medzi Mad'arskom a Slovenskom v marci 1939*. / Zost. Ladislav Deák. – Bratislava: Slovakia Plus, 1993. – 98 p.
- Márai Sándor: *Ajándék a végzettől. A Felvidék és Erdély visszacsatolása*. Budapest – Szombathely, Helikon, 2004. – 348 p.
- Nagy Milada (szerk.) *Nagyszőlős, a világ közepe*. – Budapest: Aposztróf, 2009. – 196 p.
- Ormos Mária. *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. – II. k. Budapest: PolgART, 2000. pp. 549–572.
- Ormos Mária. *Magyarország a két világháború korában*. – Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998. – 316 p.
- Ormos Mária, Király Béla (eds.) *Hungary: Governments and Politics 1848–2000*. – Atlantic Research and Publ. Columbia Univ. Pr., New York, 2001.
- Pándi Lajos (szerk.) *Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény*. – Budapest: Osiris, 1997. – 803 p.
- Pomogáts Béla (szerk.) *Querela Hungariae. Trianon és a magyar irodalom*. – Budapest, 1996. – 237 p.
- Püski Levente. *Társadalmi érdekképviselet és konzervativizmus. A felsőház felépítése a Horthy-korszakban*. – Debrecen: Kossuth, 1996. – 111 p.
- Prepuk Anikó. *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. – Debrecen: Csokonai, 1997. – 264 p.
- Pritz Pál. *Magyar diplomácia a két háború között*. – Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1995. – 356 p.
- Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós (szerk.) *Magyarország helye a 20. századi Európában*. – Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 2002. – 212 p.

- Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula (szerk.): A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. – Budapest: Kossuth Kiadó, 1968. – 1005 p.
- Romsics Ignác: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. – Budapest: Osiris, 2005. – 378 p.
- Romsics Ignác. Magyarország története a XX. században. – Budapest, Osiris, 2005. – 668 p.
- Romsics Ignác. Hungary in the 20th Century. – Budapest: Corvina, Osiris, 1999. – 512 p.
- Romsics Ignác (szerk.): Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. – Budapest: Osiris, 1998. – 240 p.
- Romsics Ignác (főszerk.) – Bán D. András – Diószegi László – Fejős Zoltán – Vinnai Győző (szerk.): Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919–1944. – Budapest: Teleki László Alapítvány, 1995. – 732 p.
- Romsics Ignác (szerk.) Magyarország és a nagyhatalmak a huszadik században. – Budapest: Teleki László Alapítvány, 1995. – 313 p.
- Romsics Ignác (szerk.) Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. – Budapest: Osiris, 2005. – 408 p.
- Romsics Ignác (ed.) 20th Century Hungary and the Great Powers. – N. J.: Atlantic Research and Publications, 1995. – 391 p.
- Romsics Ignác (ed.) Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts 1848–1998. – Budapest: Central European University Press, 1999. – 413 p.
- Sallai Gergely. Az első bécsi döntés. – Budapest: Osiris, 2002. – 296 p.
- Shandor, Vincent: Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century. A Political and Legal History. Ukrainian Research Institut, Harvard University, n. d. – 344 p.
- Ságvári Ágnes. Zsidósors Kárpátalján. // Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből. – Budapest: Napvilág Kiadó, 2002. – 33–67.
- Tilkovszky Loránt. Die Sozialdemokratische Partei und die Frage der Deutschen Nationalität in Ungarn. 1919–1945. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991. (Studia Historica 194.) – 139 p.
- Tilkovszky Loránt. Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967. – 350 p.
- Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a XX. században. – Debrecen: Csokonai Kiadó, 1998. – 285 p.
- Tilkovszky Loránt. Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország. 1938–1945. – Budapest: Kossuth, 1978. – 420 p.
- The Auschwitz Album: The Story of a Transport. Edited by Israel Gutman and Bella Gutterman. In association with the Auschwitz Museum, 2002. Second edition. – 278 p.
- Várad-Sternberg János. Mementó. A nagyszőlősi zsidó közösség múltjából. // Kárpátalja, 1991. 9. szám. – 10.
- Vasas Géza. A belső önrendelkezés érvényessége. A ruszin autonómia rövid története 1918 őszétől 1939 márciusáig. // Valóság 42. 1999. 8. 19–34.
- Vasas Géza. A ruszin autonómia választójain. 1939. március–szeptember. // Aetas, 2000. 4. 64–87.

- Vasas Géza. Egy félbehagyott alkotmány. Kárpátalja autonómiájának ügye 1939–1940-en. In Fedinec Csilla (szerk.): Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés. – Budapest: Teleki László Alapítvány, 2004. – 157–215.
- Zeidler Miklós. A magyar irredenta kultusz a két világháború között. – Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. – 137 p.
- Zseliczky Béla: Kárpátalja a cseh és szovjet politika érdekerében. 1920–1945. – Budapest: Napvilág Kiadó, 1998. – 159 p.